

עולם חסד ייבנה

גמ"חים להלוואות ללא ריבית - מודל ייחודי של חסד בנוף הישראלי

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית

בהנחיית פרופ' עמירם גונן

מוגשת על ידי:

דוד גודינגר

032651416

ירושלים, 2017

תקציר:

גמ"ח הלוואות ללא ריבית הוא מוסד שכיח בקרב הציבור החרדי וניתן לקבל בו בתנאים שונים, הלוואות של עד עשרות אלפי שקלים, ובפריסה של מספר שנים, הלוואות ללא ריבית. מחקר זה מבקש לעמוד על מאפייניו של מוסד ייחודי זה ולבחון במה הוא דומה ובמה הוא נבדל מארגונים חברתיים אחרים.

ראשית, מכיוון שמוסדות אלו אינם מוכרים בדרך כלל, ואינם מפרסמים את פעילותם באופן מפורט, נערכה עבודת הסק מקדימה אודות הגמ"חים. עבודה זו התבססה על ראיונות מובנים-למחצה עם דמויות מפתח בתחום והתובנות המרכזיות מעבודה ממנה היו שניתן לסווג את הגמ"חים לגדלים שונים: גדול, בינוני וקטן. והתקבלה תמונה מפורטת של אופן הפעילות בגמ"חים הללו.

בשלב השני הוחלט לבסס את המחקר על עמדתם של "המפקידים הממוצעים", שאינם פילנתרופים ובכל זאת מפקידים סכומים גדולים. המחקר נערך באמצעות שאלונים שנשלחו למפקידים מקהילות שונות באזור ירושלים והמרכז. תשובותיהם העלו שלושה קווי יסוד עיקריים שבהם הפעילות הפילנתרופית של הגמ"ח ייחודית לחברה זו ולמוסד זה: הלכידות והמעטפת האידיאולוגית של הציבור החרדי מביאים את המפקידים להרגיש "שותפים" בגמ"ח יותר מאשר תורמים לו. האמון הפרסונלי כלפי מנהל הגמ"ח, שקשור לאופן שבו מתייצר מעמד בחברה זו. ולבסוף, היחס לרכוש פרטי ולכספי חיסכון, שמביא את המפקיד לחוש שהנחתם בגמ"ח היא לא "תרומה" אלא "ניהול נכון של הכסף" ממניעים של חסד.

Abstract:

Gemach for interest-free loans is an frequent institute in the ultra-orthodox society in Israel (below: Charedim). And one can get, in some conditions, loans of tens of thousands shekels, which he have the option to repay due some years, and without any interest. This research ask to reveal the unique features of the Gemach and examine the analogous and differences to other social organizations.

Firstly, those institutes are unknown to non-charedi persons, and they never advertise it in detail. So the research require an groundwork about the Gemach's. This work based on half-build interviews with difference types of key persons in this area. The main insight is the possibility to classify the Gemach to third sizes: big, medium and small. In addition the groundwork contributed a comprehensive picture about the activity nature of this Gemachs.

In the second stage I decided to base the research on the view of the "average depositors", which are not affluent or philanthropy, and even tough deposit big amounts in the Gemach. The research has ben done via questionners that sent to the depositors in differences communities. The answers reveal three main basic lines of the unique Gemach-activity: Firstly, the tight community, and the ideological envelope leads the depositors to feel like a partner more than like a donor. Secondly, the personal-trust in the Gemach-manager, something that connect to general type of status in this society, is also helps them to rely on this system and participate in it. Finally, the conception about private-property and savings is more gentle and collaborative than in the modern and liberal conception, and this difference make it possible for them to treat their deposit as a "right way to manage the money with an good-will motivation" even more as a donation.

4	מבוא
6	פרק ראשון : צמיחת מוסד הגמ"ח בחברה החרדית
10	מקורות ההון של גמ"ח בינוני
12	שאלות מרכזיות המלוות את פעילותם של הגמ"חים הן :
13	פרק שני : ההיבט הדתי בהלוואות ללא ריבית – סקירה
13	מצוות הלוואה
15	איסור ריבית
19	פרק שלישי : רקע תאורטי – התנדבות ותרומה בישראל ובציבור החרדי
20	חקר הפילנתרופיה
21	איפיונים שונים בחקר התרומות :
22	יעילותן של קרנות פילנתרופיות ואמון הציבור בהן
25	שאלות למחקר
27	פרק רביעי : סקר מחקר של גמ"חים
27	דיון רקע
28	מתודולוגית המחקר
30	מבנה השאלון
33	קטגוריות לניתוח נתוני השאלונים :
36	פרק חמישי : מימצאים
36	תרומה או חיסכון?
39	התנהלות של חסד
42	הגמ"ח כמקום בטוח :
45	תרומה קהילתית :
47	תורם או שותף :
50	קשר ישיר בין הפקדה והלוואת חסד
53	הבנה מלאה ומעורבות חלקית
55	עניין של אישיות
57	פרק שישי : סיכום, מסקנות ומחשבות להמשך
58	שלי שלך ושלך שלך – חסיד (משנה, מסכת אבות ה י)
59	חזון משותף
61	האישי הוא הכללי הוא האישי
63	ביבליוגרפיה
69	נספחים
69	נספח א – שאלון למפקיד בגמ"ח :
73	נספח ב – טבלת תשובות מרוכזות :

מבוא

החברה החרדית בישראל הייתה ועודנה בגדר נעלם עבור רובו של הציבור הישראלי. בשנים האחרונות מתעורר עניין רב בהבנת אופי חייה, ערכיה ותהליכים שמתרחשים בה – הן בקרב הקהילה האקדמית והן בקרב הציבור הכללי. דוגמא בולטת וידועה לעניין זה הוא "נאום ארבעת השבטים" של נשיא המדינה הנוכחי, ראובן ריבלין, שבו הוא טוען שמבנה החברה בישראל הולך לקראת מערכת יחסים בין ארבעה "שבטים" שווים במעמדם (וקרובים בגודלם) שהחרדים הם אחד מהם.

החרדים מהווים כיום כ-11% מכלל האוכלוסיה בישראל, אך שיעורי הילודה בציבור זה גבוהים מכל קבוצה אחרת בישראל, ועל פי הערכות הלמ"ס (2017) הם צפויים להגיע ל-20% עד לשנת 2040, ול-32% עד לשנת 2065 (למ"ס, 2017, וראה גם: שראל, 2017). בנוסף, בשנים האחרונות מעורבותם של החרדים בחיים הציבוריים הולכת וגוברת, דבר שמתבטא בהשתתפות רבה יותר בשוק העבודה, שיעורי גיוס לצבא ולשירות לאומי הולכים וגדלים, וייצוג משמעותי (ומעוגן בחוק) בשירות הציבורי. שתי העובדות הללו משנות את היחס והשיח כלפי קבוצה זו – מקבוצה מבודלת שהקשרים בינה ובין שאר החברה הישראלית רופפים, לקבוצה בעלת השפעה מכריעה עבור פני החברה בעשורים הבאים.

אחת ה"תעלומות" המרכזיות הקשורות באופייה של החברה החרדית הוא המבנה הכלכלי שלה. ממספר סיבות, החברה החרדית ענייה באופן קיצוני ולמרות שאין בה מעגל ייצור פנימי, אלא היא נסמכת ותלויה באופן כמעט מלא בכלכלה הלא-חרדית, היא מצליחה להתקיים, לגדול ואפילו להתמודד עם אתגרים לא-פשוטים כדוגמת בעיית יוקר הדיור.

אחד הביטויים הייחודיים, הן של חומרת העוני והן של מאפייניו הייחודיים, הוא מוסד הגמ"ח. גמ"ח- ראשי התיבות של "גמילות חסד" משמעו בחברה הדתית בכלל, מוסד שמסייע לנצרכים אך לא על ידי הענקה של סכומי כסף, אלא על ידי עזרה פיזית או על ידי השאלה של מוצרים שונים. בקרב החברה הדתית בכלל, ובעיקר בחברה החרדית זו תופעה נפוצה מאוד¹, וכמעט בכל תחום: תרופות, משחקי ילדים, ציוד לאירועים, מכשירי חשמל, בעלי מקצוע ועוד- ניתן למצא עמותה שמעניקה שירותים ועזרה ללא תמורה.

¹ לשם הדגמה פשוטה, ראה <http://gmachnet.co.il/Default.aspx> רשימה של למעלה משש מאות גמ"חים בכעשרים תחומים שונים. וכן קטלוג גמ"חים של אביזרים לשמחות המכיל מאות רבות של גמ"חים באזורים חרדיים שונים: <http://www.kol-barama.co.il/wp-content/uploads/2014/07/%D7%97%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%AA-%D7%92%D7%9E%D7%97%D7%99%D7%9D-RC-%D7%A7%D7%95%D7%9C%D7%94.pdf>

בעבודה זו ברצוני להתמקד באחד התחומים הייחודיים של הגמ"ח- גמ"ח "הלוואות ללא ריבית". מוסדות אלו המהווים ככל הנראה אחד ממקורות האשראי המרכזיים של ציבור זה (רגב, 2014. עמוד 56 ואילך) ומגלגלים מליארדי שקלים בשנה, לא נחקרו עד כה ורב הנעלם על הגלוי בפעילותם. השאלה העיקרית שמרחפת מעליהם היא מה מאפשר את קיומם בהיקפים כאלו, האם יש להם תורמים מיוחדים, ואם כן מה מניע אותם להשקיע שם כספים כה רבים. מעבר לכך, מסתבר שמוסד כזה נמצא על התפר שבין ארגון חסד ומוסד פיננסי, דבר שמן הסתם משליך על אופי הפעילות בו ומהווה קטגוריה מיוחדת בתחום הארגונים החברתיים.

בפרקים הבאים ייסקרו הגמ"חים ומקומם בחברה החרדית באופן מפורט יותר לאור "מחקר מקדים" שכלל ראיונות עם דמויות מפתח סביב הגמ"ח. לאחר מכן, מובאת סקירה הלכתית ורעיונית אודות מצוות הלוואה ואיסור ריבית במסורת היהודית.

לאור אלו הוחלט להתמקד בחקר המפקידים בגמ"ח, אנשים שמצבם הכלכלי ממוצע ופחות מכך ומפקידים בו ללא כוונת רווח סכומים משמעותיים, שמסתבר שהם מהווים מקור מימון משמעותי וייחודי. נשלחו שאלונים שמולאו על ידי 30 מפקידים מקהילות שונות, ועל בסיס הניתוח של שאלונים אלו משורטטת תמונה מעניינת של הגמ"חים בהשוואה לארגונים חברתיים אחרים ובכלל.

פרק ראשון : צמיחת מוסד הגמ"ח בחברה החרדית

המאפיין המרכזי של החברה החרדית בשנות קיומה של מדינת ישראל מתבטא במונח שטבע מנחם פרידמן, מגדולי חוקרי החברה החרדית, "חברת הלומדים" (פרידמן, 1993). האתוס המרכזי שמעצב את פני החברה הוא ההתמסרות העצומה של הגברים ללימוד תורה לאורך שנים רבות, וההתגייסות של כלל המשפחה לאפשר זאת.

למוטיב המרכזי הזה בהתנהלות משק הבית החרדי ישנן מספר השלכות כלכליות :

א. שיעור השתתפות גברים בשוק העבודה נמוך בקרב החרדים ביחס לכל קבוצה אחרת באוכלוסייה בישראל, ולמרות גידול בשנים האחרונות רק 50% מהגברים החרדים בגילאי העבודה, השתתפו בשוק העבודה בפועל.

ב. שיעור השתתפות הנשים בשוק העבודה כבר אינו נמוך ביחס לאוכלוסייה הלא-חרדית, והוא עמד בשנת 2015 על 78%. עם זאת, מכיוון שעול הטיפול במשק הבית נופל בעיקר על כתפיהן, למרות שהן נושאות גם בתפקיד המפרנסות, זה נעשה לרוב במשרה חלקית או בעבודה פנים-מגזרית שנושאת שכר נמוך. בשנים האחרונות ישנה מגמת שינוי בתחום זה, אך חרדיות עדיין משתכרות רק 70% מנשים יהודיות לא-חרדיות, וכמעט מחציתן (43%) עובדות במשרה חלקית.

ג. רמת ההשכלה הרלוונטית לשוק העבודה בקרב גברים חרדים נמוכה מאוד, ב-2013 רק לכ-10% הייתה תעודת בגרות או תואר אקדמי. בעשורים האחרונים עולה התמורה להון אנושי באופן חד, כך שפערי השכלה מביאים לאי-שוויון חריף מאשר בעבר. במקביל, תעשיות עתירות עובדים מעוטי השכלה הולכות ועוברות למדינות מתפתחות, כך שבמדינת ישראל מצטמצם מאוד הביקוש לעובדים נעדרי השכלה. כתוצאה מכך, גברים חרדים עובדים משתכרים כיום רק 60% ממקביליהם שאינם חרדים.

בנוסף לגורמים הללו, שיעור הילודה הגבוה, כגם הוא מייקר את עלויות המחיה של משק בית חרדי. (הורביץ, 2016. קלינר-קסיר וצחור-שי, 2017. גוטליב, 2007. גלבוע, 2014. קסיר (קלינר), 2016. מלאך, כהן וזיכרמן, 2016).

במצב הזה כלכלת היוםיום של משפחות רבות היא מסובכת, וחוקרים שונים מצביעים על עלייה בתחולת העוני בקרב החברה החרדית במהלך השנים האחרונות (בן דוד ובליד, 2013. קלינר-קסיר וצחור-שי, 2017) עד לרמה של 74% (הורביץ, 2016) ומתריעים שצורת ההתנהלות הנוכחית אינה בת-קיימא (רגב, 2014. ביסטרוב וסופר, 2010. כהן, 2007).

הפרובלמטיות הזאת מגיעה במקרים רבים לנקודת שבר כאשר מתרחש אירוע שדורש הוצאה כבדה מעבר למאזן השוטף. הבעיה היא שעבור כל משפחה מתרחש אירוע כזה בתדירות השווה למספר הילדים, או לכל הפחות למספר הבנות במשפחה – נישואין. חתונה היא אירוע יקר בפני עצמו, אך הנוהג הרווח בחברה החרדית-הליטאית להעניק דירה או חלק ממנה לבת שנישאת לבן-תורה הופך את המשימה ליקרה בהרבה ומביא משפחות רבות לסף משבר.

אחד המוסדות המרכזיים והייחודיים בהתמודדות עם בעיית הנישואין, ובכלל בכלכלה החרדית – הוא מוסד "גמ"ח ההלוואות ללא ריבית". עמותות שונות מעניקות, לפי קריטריונים שונים, הלוואות בסכומים מכובדים ללא ריבית, ולעיתים קרובות ללווים שהפרופיל הכלכלי שלהם לא היה מאפשר להם ללוות באמצעות הבנק.

בנוסף לרעיון שעומד בבסיסו של כל גמ"ח- העזרה והערבות ההדדית לבני הקהילה, ללומדי תורה וליהודים בכלל, ישנו כאן עיקרון נוסף: על פי ההלכה חל איסור על לקיחת או נתינת ריבית עבור הלוואה כספית. אמנם ישנם דרכים לעקוף איסור זה, ובפרט "היתר עיסקה" שקיים כיום בכל בנק בישראל, אך הדין המקורי הוא שאין לגבות או לשלם ריבית עבור הלוואה, והגמ"חים משיבים את המצווה למקורה ובכך מהדרים בקיום הלכה זו ומקיימים את "רוח ההלכה" במקום לעקוף אותה.

פעילות של הלוואות ללא ריבית התקיימה בחברה היהודית ככל הנראה מאז ומעולם. כפי שאציג לקמן כבר במקרא מופיע הן ציווי על הלוואה כמעשה חסד, והן איסור על לקיחת ריבית על אותה ההלוואה, מצוות שנותרו בעינן בספרות ההלכתית ובפרקטיקה עד היום.

בראשית המאה העשרים מעיד רבי ישראל מאיר הכהן מראדין, ה"חפץ חיים", אחד מהדמויות המרכזיות בפסיקת ההלכה עד עצם היום הזה, בספרו "אהבת חסד" שכמעט בכל עיר וקהילה יהודית ישנה "חברת גמ"ח" שעוסקת בהענקת הלוואות לנזקקים מתוך הקהילה, והוא קורא ומעודד בספרו לחזק אגודות כאלה ולהפריש להן כספים. עם זאת, המפנה המרכזי בהתנהלות הגמ"חים בציבור החרדי-ליטאי בארץ, חל בראשית שנות השמונים.

בשנות השמונים המוקדמות הקימו הרב הלל קופרמן והרב מרדכי יפה את גמ"ח "אהבת חסד" (על שם ספרו של החפץ חיים המעורר למצווה זו). הגמ"ח שפועל על יד ישיבת "מיר" בירושלים, הביא בתוך שנים ספורות את פעילות ההלוואות ללא ריבית להיקף חסר תקדים. הגמ"ח שנקרא בפי הציבור גם "הגמ"ח הגדול", הצליח לגייס סכומים גדולים מאוד ולהעניק הלוואות של

עשרות אלפי שקלים ליחידים ושל מאות אלפי שקלים למוסדות, ובפריסה של עד מאה תשלומים ללא ריבית. בעקבותיו, ובמקרים רבים גם בסיועו ובשותפותו קמו גמ"חים רבים נוספים, רובם מקומיים-שכונתיים, כאשר העזרה ליחידים מתמקדת בעיקר בבעיית מימון הנישואין והדירה. בנוסף לגמ"חים אלו ישנם מאות רבות של גמ"חים קטנים, בבעלות משפחתית או אישית שמציעים הלוואות קטנות יותר ובדרך כלל באים לענות על בעיות של תזרים מזומנים שוטף.

הנתונים הכלכליים מלמדים כי עמותות הגמ"ח ממלאות תפקיד מפתח בכלכלה החרדית: כ-15% ממשקי הבית מעוטי ההכנסה (פחות מ-2,000 שקלים לנפש) בקרב החברה החרדית קיבלו סיוע כספי מעמותות חסד, ביחס ל-4.7% בקרב מעוטי הכנסה בחברה הכללית (רגב, 2014). על פי הערכות זהירות היקף האשראי שעובר בגמ"חים עומד על כ-3 מיליארד שקלים², ובהשוואה לסך האשראי הבנקאי שנצרך על ידי החברה החרדית, הוא מגיע ל-30%-45%.³ מן העבר השני, שיעורי התרומה לעמותות גבוהים בציבור החרדי ביחס לציבור שאינו חרדי. בשנת 2013, 85% מהחרדים הבוגרים (מעל גיל 20) תרמו כספים לעמותות, ביחס ל-58% בציבור שאינו חרדי (חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009). גם גובה התרומות גבוה יותר בקרב החרדים, כאשר 42% מתוכם תרמו מעל 1,000 שקלים, לעומת 10.2% בלבד בקרב הציבור היהודי הלא-חרדי (רגב, 2014). כמובן שלא כל התרומות מגיעות לגמ"חים דווקא, ולא כל התמיכות הכספיות מגיעות מהם, אבל ככל הנראה יש להם חלק משמעותי בשני הצדדים של המשוואה.

בכדי להבין באופן עמוק ונרחב יותר כיצד פועלים הגמ"חים בפועל ולא רק מה הם הנתונים שניתן לחשוף מפעילותם, ערכתי ראיונות עומק מובנים-למחצה עם מספר דמויות מפתח שעזרו לשפוך אור על פעילותם: מספר מנהלי גמ"ח מערים שונות ברחבי הארץ – ירושלים, מודיעין עילית, בני ברק, פתח תקווה ואלעד. עורך דין בכיר שמלווה את הגמ"חים בפעילות השוטפת מול הלווים מחד, ומול רשויות החוק מאידך, כלכלן בכיר שעובד במגזר העסקי וחוקר את תחום הריבית בכלכלה המודרנית אך מכיר היטב את פעילות הגמ"ח ואת הסוגיות הכרוכות בו ומנהל בנק שהעניק פרספקטיבה לפעילות הגמ"ח ביחס לבנק וכן תיאר באילו אופנים פועל הגמ"ח באמצעות הבנק. מיפוי ראשוני של שדה המחקר העלה שניתן לסווג את הגמ"חים באופן גס לשלושה גדלים:

² ברוך לוברט, נציג משרד האוצר בדיונים על חוק הגמ"חים אמר בכנס מכון כת"ר שהתקיים ב-6.12.17 שההערכה היא שכבר כיום ישנם גמ"חים שמתקרבים לסף ה-3 מיליארד ש"ח. כך שההערכה כאן היא מינימליסטית ביותר.

³ סך האשראי הבנקאי לקוח מדו"ח בנק ישראל 2015 וגזירה של השתתפות הציבור החרדי בו על פי מדדים שונים: אחוז באוכלוסייה, תקנון על פי גובה ההוצאות לנפש, ותקנון על פי גובה ההכנסה לנפש.

גמ"חים גדולים: כגון: גמ"ח "אהבת חסד" והגמ"ח המרכזי בירושלים, או הגמ"ח של הרב נויבירט בבני ברק. אלו גמ"חים שעוברים בהם ככל הנראה מיליארדי שקלים בשנה. לאחרונה, העריך היועץ המשפטי ברשות שוק ההון, עו"ד ברוך לוברט שישנם גמ"חים בודדים שגודלם מתקרב ל-3 מיליארד ₪ כל אחד⁴. הגמ"חים הללו מעניקים הלוואות לפרטים אך גם למוסדות. ההלוואה המקובלת עבור אדם פרטי נעה בין 12,000-40,000 שקלים עבור מוסדות סכומי ההלוואה גבוהים משמעותית ויכולים להגיע עד לסדר גודל של חצי מיליון ₪.

גמ"חים בינוניים: בעיקר גמ"חים שכונתיים נמצאים בקטגוריה הזו. מדובר על גופים שמעניקים הלוואות לפרטים בלבד, גם כן בסדרי גודל של עשרות אלפי שקלים להלוואה, אך לקבוצה מצומצמת יותר של לווים פוטנציאליים, ובדרך כלל למטרות מוגדרות – בעיקר צרכי חתונה אך גם למטרות רפואיות או לצרכי מגורים. גובה ההלוואות שעוברות בגמ"ח כזה עומד לעיתים קרובות על עשרות מיליונים בשנה, ואף יותר מזה.

גמ"חים קטנים: מדובר בדרך כלל על גמ"חים משפחתיים או פרטיים של אנשים עם חסכוניות גדולים יחסית שבחרו לעשות איתם חסד. מוסדות כאלו מתבססים בעיקר על ההון האישי של בעל הגמ"ח או סביבתו הקרובה ומעניקים הלוואות של עד 20,000 ₪, ובדרך כלל למעגל מכרים של בעל הגמ"ח או לתושבים באזור שבו הוא גר. מטרת ההלוואות בגמ"חים הקטנים פחות מוגדרת ומשמשת לעיתים קרובות לצרכים שוטפים.

כמובן שזו חלוקה כללית בלבד שכן ככל הנראה ישנם עשרות, או אפילו מאות, גמ"חים שונים. אך החלוקה הזו נותנת תמונה כללית להבנת התופעה.

בשנים האחרונות ישנה יוזמה חדשה של "גמ"חי חברים" שמתפקדים למעשה כבנק חסכוניות זעיר, מי שמעוניין בהלוואה נדרש לשלם או להפקיד סכום מסוים על פני מספר שנים ובכך הוא נעשה זכאי לקבלת הלוואה גבוהה עד פי עשר ממה שנתן. נעשית הפרדה ברורה בין תקופת ההפקדה או התרומה ותקופת קבלת ההלוואה: ניתן ללוות רק כעבור עשר שנים או יותר מעת ההפקדה או התרומה, בכך יוצר הגמ"ח בסיס כלכלי שעל בסיסו הוא מסוגל להעניק את ההלוואות, מה שמקטין את ההזדקקות לפילנתרופיה או להפקדות אקראיות. בציבור החסידי המודל הזה נפוץ מאוד, ובחצרות מסוימות השתתפות בגמ"ח היא נורמה מחייבת או לכל הפחות מקובלת. בציבור הליטאי הוקם גוף גדול כזה ("הגמ"ח המרכזי") לפני כארבע-עשרה שנה (בשנת תשס"ג), ועל פי

⁴ ר' הערה 2.

הפרסומים חברים בו כיום עשרות אלפי משפחות, והיקף ההלוואות בו עומד על למעלה מחצי מיליארד ₪.

מקורות ההון של גמ"ח בינוני

הראיונות בעבודת ההסק שנערכה לצורך מחקר זה סיפקו תמונה מפורטת של מודל הפעילות של גמ"ח בינוני, תמונה שחיונית על מנת למקד את המחקר ולהבין את תוצאותיו לעומק. אחלק זאת למספר סעיפים. הונו של הגמ"ח מושתת בעיקר על פיקדונות בינוניים (עשרות עד מאות אלפי שקלים בודדים) שמהווים למעשה חסכונות של אנשים פרטיים מהשכונה שבה פועל הגמ"ח. חלק מהגמ"חים מתנים את הזכאות לקבלת הלוואה בתרומה חודשית לגמ"ח, בחלקם נדרשת גם "תקופת המתנה" שמאפשרת לגמ"ח להעריך לבקשת ההלוואה מצד אחד ומחייבת את הלווה לתרום סכום מסוים מאידך. על פי רוב גובה התרומות הנדרשות יהיה כ-10%-4% מגובה ההלוואה הכולל. פריסת ההלוואה היא ל: 20-100 תשלומים (תלוי בגובה ההלוואה) וההחזר החודשי לא יעלה על 1,000 שקלים לחודש.

מבנה העלויות

המנגנון של הגמ"ח רזה מאוד וכולל בדרך כלל אדם אחד או שניים-שלושה שותפים. הגמ"ח אינו מעסיק אנשי מקצוע – עורכי דין, רואי חשבון או כלכלנים, ובדרך כלל גם מנהליו אינם בעלי הכשרה מקצועית כזו. כספי הגמ"ח מנוהלים באמצעות חשבון בנק פרטי, ותוכנת מחשב ביתית. חלק מההלוואות ניתן בצ'קים רגילים, וחלקן במזומן. כך שעלויות הגמ"ח מגיעות לעשרות בודדות של שקלים בחודש, עבור ניהול החשבון והוצאת מכתבי התראה.

כללי התנהלות

אין כללים חשבוניים, שיעורי הלימת הון או פיקוח חיצוני על הפעילות, ומנהלי הגמ"ח סיפרו על מקרים שבהם נדרשו להחזיר פיקדון והצליחו לעשות זאת "בניסים גלויים ממש". על פי רוב הגמ"ח מתחייב להחזיר פיקדון תוך כשבועיים מרגע דרישתו ובסכומים גדולים במיוחד בתוך כחודש. במקרה שישנו כסף זמין בגמ"ח, יקבל המפקיד את כספו באופן מיידי ובקלות. הגמ"חים נעזרים זה בזה, ובעיקר בגדולים לצורך פעילותם השוטפת – במקרים בהם יש בקשות להלוואה או דרישות להחזר פיקדון וקופת הגמ"ח ריקה, מצוי שהמנהל יפנה אל אחד הגמ"חים הגדולים ש"ילוה" לגמ"ח לתקופה מסוימת. חלק מהגמ"חים הגדילו לעשות והגדירו את מנהלי הגמ"ח הגדול גם בגמ"ח שלהם, כך שהוא ערב לפעילותם באופן אורגני.

תנאים לקבלת הלוואה

רוב הגמ"חים הבינוניים פונים לקבוצה מוגדרת בלבד, תושבי שכונה מסויימת או בוגרי ישיבה מסוימת. מעבר לכך, במישור ההלוואה עצמה הדרישה העיקרית מהלווים היא: ערבים. בדרך כלל נדרשים 2-3 ערבים, שצריכים להיות גם הם תושבי השכונה או מהמעגל החברתי שבו פועל הגמ"ח, כך שלמנהל תהיה היכרות אישית או חצי-אישית איתם, ובנוסף חתימה על חוזה הלוואה רשמי. לעיתים הערבים נדרשים גם להוכיח רמת הכנסות מסויימת, אך בסיסית מאוד, עד 3,000 ₪ בחודש. בניגוד להלוואות בנקאיות אין צורך בביטחונות או בדפי חשבון מפורטים.

החזרים

שיעורי ההחזר הסדירים של ההלוואות גבוהים ולדברי המנהלים איתם דיברתי, עומדים על מעל 95%. במקרה של תשלום שמתעכב נעשית פנייה חוזרת ללווה, ורק אם העיכוב מתמשך או נשנה במשך כמה פעמים, ישנה פניה לערבים. במקרים הנדירים שבהם גם הפנייה לערבים אינה מועילה, תתקבל החלטה אם לוותר על החוב או לפנות להוצאה לפועל. בדרך כלל פנייה להוצאה לפועל תיעשה רק במקרים של חשד לרמאות וניסיון לניצול הגמ"ח.

ההסבר של מנהלי הגמ"חים לשיעורי ההחזר הגבוהים של ההלוואות נשען על שתי רגליים:

א. הלווים מחויבים באופן עמוק להחזר ההלוואה, מכיוון שהם מודעים לכך שהיא ניתנה להם כחסד. גם עורך הדין שמלווה את הגמ"חים איתו שוחחתי סיפר על מקרים שבהם לווה שהיה בעל חובות גם לבנקים, העדיף לשלם לגמ"ח כספים שהרוויח באופן לא מדווח, ולא לחשוף אותם לעיקול מצד הבנק, מכיוון שהגמ"חים הלוו לו כחסד ואילו הבנקים על מנת להרוויח.

ב. הקהילות והדוקה יוצרת מצב שבו אי-השבת הלוואה היא כתם חברתי. על גבי זה מודל הערבות מבטיח שהלווה יעשה כל שביכולתו כדי שלא לחשוף את חבריו לצורך להשיב את ההלוואה שהוא עצמו לקח.

בהקשר הזה מעניין לציין שגם ב"אגודה הישראלית להלוואות ללא ריבית", ארגון שמעניק הלוואות ללא ריבית לציבור הכללי ולא דווקא החרדי, מציגים שיעורי החזר של 98% (שם הנתונים מאומתים על ידי בעלי מקצוע ושקופים לציבור) ומסבירים אותם באותם ההסברים ממש.

לקמן בפרק הממצאים נדרשתי באריכות לדיון אודות יציבותם של הגמ"חים ועד כמה הכספים בטוחים שם.

מה שיעור החזרי ההלוואות בהם?

כפי שנאמר, הגמ"חים אינם עורכים בדיקות מקיפות ליכולת ההחזר של מבקשי ההלוואות ולכל היותר מבקשים להציג דפי משכורת או תדפיסים של חשבון בנק, מסמכים שמספקים תמונה חלקית בלבד, בוודאי עבור מי שמעוניין להסוות את מצבו האמיתי. שילוב של התנהלות זו עם העובדה שבין כה הציבור אליו פונה הגמ"ח מאופיין ביכולת כלכלית נמוכה, ולעיתים קרובות הלווה אינו מאושר לקבלת הלוואה בנקאית – משמעה שישנו סיכון גדול של חדלות פירעון. כיצד מתמודדים הגמ"חים עם בעיה זו ומה מצב ההחזרים בפועל?

מה מקור הכספים של הגמ"חים?

האם הם מתבססים על תרומות או על הפקדות? האם הכספים מגיעים מבעלי הון או מהציבור הרחב? במצב החוקי הנוכחי במדינת ישראל הגמ"חים אינם חייבים בשקיפות כלפי הבנקים בהם הם מנהלים את החשבונות או כלפי רגולטור כלשהוא. ואף על פי שהגדולים שבהם מחויבים דה-יורה ברישיון בנקאי (מכיוון שהם מקבלים פקדונות מלמעלה מ-30 מפקידים ומספקים אשראי) שמשמעו הוא חובות דיווח ושקיפות נרחבות – בפועל לא מתקיים דיווח ולא ניתן לדעת בוודאות את התנועות הכספיות שמאחורי הפעילות.

במסגרת שאלה זו, עולה גם החשש שמקורם של חלק מהכספים אינו כשר, ושהגמ"חים משמשים למעשה להלבנת הון ולהתחמקות מתשלומי מס (ראה : רגב, 2014) אך גם טענה זו איננה מבוססת.

בעבודה זו אני מתמקד בשאלה שלישית : מה מניע את המפקידים בגמ"ח להניח את כספם במוסד לא-מניב ולא-פורמלי במקום להשקיע אותו בגוף השקעות או בבנק? והאם הספרות הקיימת בנושא צדקה ופילנתרופיה יכולה לתת הסבר תאורטי מספק?

פרק שני : ההיבט הדתי בהלוואות ללא ריבית – סקירה

פעילות הגמ"ח מכילה בתוכה כמה וכמה מימדים דתיים, שאין ספק שבחברה החרדית שחרתה על דגלה קיום מצוות קפדני ומחמיר הם ממלאים תפקיד בעל משקל. להלן אתן סקירה קצרה תורנית-הלכתית של שני המרכיבים העיקריים הרלוונטיים לענייננו : מצוות הלוואה ואיסור ריבית.

מצוות הלוואה

הלוואה ביהדות איננה רק אקט חוזי-ממוני אלא גם מצווה. מקור המצווה להלוות לאדם שנוזק לכך, מצוי כבר במקרא : "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך לא תהיה לו כנושה, לא תשימון עליו נשך" (שמות כב, כד). ואף על פי שלשון הפסוק נשמעת כהתניה : "אם" תלוה – אל תהיה כנושה, אל תיקח נשך, דרשת חז"ל במדרש ההלכה היא שכאן "אם" אינה מילת תנאי אלא מילת חיוב.

אם כסף תלוה את עמי. רבי ישמעאל אומר : "כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ מזה ועוד שנים.. אף כאן אתה אומר "אם כסף תלוה" – חובה ולא רשות. אתה אומר חובה או אינו אלא רשות? כשהוא אומר : "והעבט תעביטנו", חובה ולא רשות. (מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים פרשה יט)

בהמשך לדרשה זו כותב הרמב"ם, גדול פוסקי ההלכה בימי הביניים :

"צונו להלוות לעני להקל לו מעניו ולהרחיב לו" (רמב"ם, ספר המצוות, עשה קצו)

ומיד ממשיך הרמב"ם וכותב שהלוואה, למי שנוזק לה, עדיפה אפילו מצדקה :

"וזה מצוה היותר חזקה והיותר מחויבת מכל מצות צדקה כי מי שנתגלה ונתבזה לשאול מיד האנשים אין צרת עניו כמו צרת המסתתר שירצה להיעזר עד שלא יתגלה עניו ויתבזה" (שם, וראה עוד בספרו היד החזקה, הלכות מתנות עניים פרק י' הלכה ז)

הדברים הללו של הרמב"ם לקוחים מדרשה אחרת של חז"ל בתלמוד הבבלי :

"אמר רבי אבא אמר רבי שמעון בן לקיש גדול המלוה יותר מן העושה צדקה ומטיל בכיס יותר מכולן" (תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף סג עמוד א)

הנימוק שנתן הרמב"ם לעדיפות של הלוואה על צדקה נוגע דווקא לנזק שלגביו קיימת דילמה כזו, אבל עצם המצווה להלוות ישנה גם לגבי אדם אמיד שבאותו הרגע סובל מבעיית תזרים ונזקק לכסף מזומן, ובכל אופן הלוואה לנזקק קודמת להלוואה לאדם אמיד.

עם זאת, ברור מדברי הרמב"ם כאן, וביתר שאת בהלכות מתנות עניים (פרק י הלכה י) שמקומה של מצוות הלוואה היא כענף בתוך מצוות צדקה. ההנחה העומדת מאחוריה היא שגם כלפי אדם אמיד ניתן לקיים מצוות צדקה אם הוא נזקק לסכום מסוים שאין לו באותו הרגע.

שמונה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו: מעלה גדולה שאין למעלה ממנה, זה המחזיק בידי ישראל שמך, ונותן לו מתנה או הלוואה, או עושה עימו שותפות, או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לברייות ולא ישאל; ועל זה נאמר "והחזקת בו, גר ותושב וחי עימך", כלומר החזק בו שלא ייפול ויצטרך.

שיעור ההלוואה

בהלכות צדקה, באופן עקרוני אדם שנתקל במקרה סעד ומסוגל מבחינה כלכלית לענות על הצורך שהתעורר- מצווה לתת כמה שנדרש, אולם רק אם הסכום הנדרש לא עולה על חמישית מנכסיו, והמידה המקובלת היא שאדם יפריש עשירית מרווחיו לצדקה (רמב"ם, היד החזקה, הלכות מתנות עניים פרק ז הלכה ה). לגבי מצוות הלוואה אין התייחסות מפורשת בפוסקים הקדומים איזה סכום יש לתת, ועל כן מקובלים דבריו של ה"חפץ חיים", גדול פוסקי אשכנז במאות התשע עשרה והעשרים, בספרו "אהבת חסד", שם הוא קובע שאין שיעור מדויק לכך, אלא מצד אחד מצווה לתת גם סכומים גדולים מאוד, מכיוון שבסופו של דבר הם אמורים לחזור אל המלווה. ומצד שני אין צורך להלוות סכומים שמיועדים להשקעות בעתיד הקרוב. (אהבת חסד, חלק ראשון, פרק ראשון סעיף ד)

דיון נוסף שעורך ה"חפץ חיים" ורלוונטי לענייננו, הוא מה יש לעשות כאשר על הפרק עומדות שתי אפשרויות: הלוואה בריבית באופן מותר (כגון לנוכרי או בהיתר עיסקא, ראה להלן) או הלוואה ללא ריבית. האם במקרה כזה מצווה להלוות ללא ריבית או שהאפשרות להרוויח "מנטרלת" את המצווה להלוות והופכת אותה ל"לפנים משורת הדין" לכל היותר?

הכרעת החפץ חיים היא:

ואפילו אם הכנעני רוצה לתן לו ריבית, והישראל בחנם, גם כן ילוה לישראל. ואין חלוק בין אם הלוה עני או עשיר, הואיל והוא צריך לפרנסתו, דאם הישראל הלוה רוצה גם כן להלותם, חיי קודמין.

ואם עקר פרנסתו הוא על ידי הלוואת כנעני בריבית, חיי קודמין (אהבת חסד, חלק ראשון, פרק חמישי סעיפים ב-ג)

עולה מכל הדברים הללו, שעל פי התורה נכון להקדיש סכומי כסף לא-מוגבלים לטובת הלוואות למי שנוזק להן, ואפילו על חשבון השקעות, כל זמן שהן לא מהוות חלק משמעותי בפרנסה אלא תוספת רווח בלבד.

הסתייגות שיש להוסיף כאן היא שלדעת מספר פוסקים בני זמננו, מצוות הלוואה כפי שתוארה כאן מתייחסת למבנה ולמצב הכלכלי של העת העתיקה, בו ההלוואה נלקחה על מנת להתמודד עם צורך מיידי, כך שבאופן מובהק היא לא נשאה שום תשואה ללווה, ועל כן גם לא-מוצדק שהמלווה יבקש להשיא ממנה רווחים. במציאות הכלכלית של ימינו אין כמעט מצב של צורך מיידי במזומנים וממילא אפילו הלוואה צרכנית היא באופן מובלע סוג של השקעה. הלווה רוצה לקנות דירה על מנת להימנע מתשלומים גבוהים של שכר דירה, הלווה מעוניין בהלוואה למטרת שכר לימוד שיביא להגדלת שכרו בעתיד וכיוצא בזה. אין זה אומר שמותר לקחת ריבית על הלוואה כזו (כדלקמן) אבל אין מצווה מיוחדת לספק הלוואה כזו, אלא צריך לבחון את המקרה בפרספקטיבה של גמילות חסד בכלל: האם הלווה נחשב לנוזק והלוואה היא הדרך הנכונה ביותר לסייע לו או שלא. (הרב אליעזר מלמד, פניני הלכה, מצוות הלוואה)

עם זאת עמדתם של רוב הפוסקים היא שמצוות הלוואה נותרה בעינה גם בכלכלה המודרנית. (אישון, 2015. דרייפוס, 1994).

איסור ריבית

דין ריבית, כפי שכבר עלה בסעיף הקודם, משלים במידת מה את מצוות ההלוואה, ומאפיין אותה כמצווה להלוות באופן שבוודאי לא יפגע בלווה. עם זאת, מוסכם שהוא איסור שעומד לעצמו, גם במקום שמצוות הלוואה אינה קיימת. כמו כן, איסור ריבית מושת בין על המלווה (מקבל הריבית) ובין על הלווה (משלם הריבית), כך שמוסד שגובה ריבית באופן האסור אינו רק עובר על ההלכה אלא אין לקבל ממנו הלוואות.

האיסור על הלוואה בריבית מפורש במספר מקומות במקרא. בתלמוד הבבלי, מעבר לדיון בניואנסים השונים של האיסור, מובאות גם מספר מימרות שמתארות את חומרת האיסור:

הוקשו מלוי רבית לשופכי דמים מה שופכי דמים לא ניתנו להשבון אף מלוי רבית לא ניתנו להשבון (מסכת בבא מציעא, דף סא עמוד ב)

אמר ר' יוסי גבא וראה סמיות עיניהם של מלוי ברבית אדם קורא לחבירו רשע יורד עמו לחייו והם מביאין עדים ולבלר וקולמוס ודיו וכותבין וחותמין פלוני זה כפר באלהי ישראל
(מסכת בבא מציעא, דף עא עמוד א)

לא רק בפן האתי מעצימים חז"ל את חומרת האיסור, אלא גם בפן המשפטי. האיסור כפי שהוא מופיע במקרא מתפרש על ידם כ"ריבית קצוצה" בלבד, כלומר, עיסקה שבה בשעת ההלוואה נקבע שיש להחזיר את הקרן בתוספת ריבית מוגדרת, בסכומים או באחוזים. אך חז"ל מרחיבים את האיסור הרבה מעבר לבסיס המקראי שלו ואוסרים גם עסקאות-מכר שמכילים ריבית, כגון עסקאות קרדיט, ואפילו תשלומים שניתנים לפני או אחרי ההלוואה, גם אם אינם חלק אינטגרלי מהעיסקה ("ריבית מוקדמת ומאוחרת" בלשון חז"ל). אפילו טובות הנאה פעוטות יותר, כמו מתן כבוד, נאסרו בתלמוד הבבלי כדי למנוע כל סוג של הנאה נוספת על פני עצם החזרת ההלוואה.

עם זאת, באופן מפתיע אין בשום מקום בדברי חז"ל התייחסות מפורשת לטעמו של האיסור. התמיהה הזו מתחדדת עוד לאור העובדה כי לא ידוע לנו על תרבויות נוספות שאסרו על ריבית בעת העתיקה או אחריה, מלבד האיסלאם שגם בו לקוח האיסור מהיהדות עצמה (אליאש, 1978).

חוקרי מקרא אחדים נעצו את האיסור במציאות הכלכלית-החקלאית של התקופה העתיקה בארץ ישראל, בה לא הייתה נורמה מסחרית של מתן אשראי, וממילא הריבית נתפסה לא כמנגנון כלכלי אלא כאופן של ניצול מצוקתו של הלווה, או כצעד שעלול להוביל אותו לאבדן נחלתו (פרנקל, 1967. שפס, 1980).

פרשנים מסורתיים יותר לעומת זאת, נטו לפרש את הדין ככזה שאינו מותנה במציאות כלכלית מסוימת בהגותם של פרשנים אלו ישנם שני אפיקי הסבר מרכזיים לאיסור ריבית:

אפיק ההסבר הראשון הוא ראיית האיסור כחלק ממכלול רחב יותר של מצוות צדקה. זהו איסור שמשלים את מצוות ההלוואה ושומר עליה שלא תהפוך ממעשה חסד למעשה של דיכוי. פשוטם של פסוקים תומך בגישה זו – בשנים מתוך שלשת המקומות שבהם מוזכר איסור ריבית בתורה הדבר בא בהקשר של עזרה לעני (שמות כב, ויקרא כה) ורק במקום אחד הוא הוזכר בפני עצמו (דברים כג). פרשנים מרכזיים שהלכו בדרך זו הם הרמב"ן בפירוש התורה והמהר"ל מפראג בנתיב הצדקה פרק ו.

הסבר זה עם כל מרכזיותו אינו מספק, מכיוון שלהלכה נאסרה ריבית גם במנותק מהקשר של צדקה, משום כך הלכו פרשנים אחרים באפיק השני: הבעיה היא בעצם הרווח מעיסקה שאין בה לא עבודה ולא סיכון.

לאחיד לא תשיך – ואף על פי שהלווה מרוויח בזה, ויזל בתר טעמא, כי עיקר טעם איסור הריבית הוא, לפי שהוא מסיר את מדת הבטחון מן האדם, כי כל בעל משא ומתן עיניו נשואות אל ד', לפי שהוא מסופק אם ירוויח או לא. אבל הנותן בריבית רווח שלו ידוע וקצוב, וסומך על ערבונו שבידו ומן ד' יסיר לבו (כלי יקר, ויקרא כה, לו)

גם את הטעם הזה ניתן לקרא באופן חברתי, ולא רק דתי כקריאתו של ה"כלי יקר" – כנגד כל בעל הון שמפיק ממנו רווח ללא עבודה או סיכון, כנראה שישנו לווח, שמצבו הכלכלי קשה יותר (לפחות בהקשר העיסקה המסוימת הזו), והוא נוטל סיכון או עובד עבודה שאינו יכול לקבל את מלא תמורתה, אך בכל אופן זהו טעם מקיף יותר. (דרייפוס, 1994)

כך או כך מוסכם על פוסקי ההלכה שאיסור ריבית תקף גם בימינו (שולחן ערוך, יורה דעה, סימנים קנט-קעז) וגם בשיטות המסחר המודרניות, הן לגבי הלוואה צרכנית והן לגבי הלוואה עסקית.

עם השתכללות מערכת הבנקאות וכלכלה מבוססת ריבית בכלל, עלה הצורך בהלוואות בריבית גם בקרב אנשים דתיים. כדי להתגבר על בעיה זו תוקן "היתר עיסקא": ההיתר מבוסס על כלי השקעה שמופיע כבר בתלמוד ועיקרו הוא שההלוואה ניתנת ללווה על מנת שישקיע אותה – אם יתקבלו רווחים הם יחולקו בין הלווה והמלווה, אם יהיו הפסדים על הלווה להוכיח אותם או להישבע שאכן כך קרה, והם יחלקו בהפסדים. במאה השבע עשרה "שוכללה" העיסקה ונוסף לה תנאי - אם לא ירצה הלווה להישבע על ההפסדים הוא יצטרך להוסיף את הסכום או האחוזים שסוכמו (למקרה של רווח) על הקרן. באופן הזה, ישנה מעין הסכמה סמויה שהריבית תשולם בכל אופן ורק ההגדרה הפורמלית שלה תשתנה – אם תשלום עבור שותפות בהשקעה ואם תשלום עבור הימנעות משבועה על ההפסדים.

כיום לכל בנק שעובד עם יהודים, שזה כולל כמובן כל בנק במדינת ישראל, ישנו שטר "היתר עיסקא" שקובע דה יורה שהלוואה שנלקחת מהבנק תינתן לשם השקעה ומשום כך תישא ריבית, ממש כמו הלוואה של אדם אחר שאינו שומר מצוות. (פרנקל, 1967)

היתר מקיף יותר שהעלו מספר פוסקים בני זמננו הוא שריבית אינה אסורה אלא בין שני בני אדם, אך "חברה בע"מ" היא ישות משפטית א-פרסונלית, וממילא גם ישות הלכתית שדיני ריבית לא חלים עליה. (שטרן, 2009. בן שחר והס, 1996. מירון, 1966. גולדשטיין ורכניץ, 2017) אם

מקבלים את עמדתם מצטמצמים דיני ריבית לעיסקאות בין פרטים, אך לא למרבית הפעילות במשק.

נמצא אם כן שבאופן עקרוני השילוב בין שתי המצוות: מצוות הלוואה ואיסור ריבית, מביאות למצב שבו אדם צריך, באופן פוזיטיבי, לתת מכספו הפנוי למבקש הלוואה ולא לדרוש על כך ריבית, אלא אם כן מדובר בהשקעה. אך בפועל, הן מההיבט של מצוות ההלוואה והן מההיבט של איסור הריבית התקבלו "דרכים עוקפות", ורובו של הציבור היהודי-הדתי מתפקד במציאות הכלכלית שבה הריבית היא גורם אינהרנטי ממש כמו עמיתו שאינו דתי.

אף על פי שכאמור הנורמה הרווחת היא לצרוך אשראי בנקאי ולהשקיע בריבית רגילה, ישנם כאלו ש"דעתם לא נוחה" בלשון המעטה מהנרמול והביטול דה פקטו של שני הדינים האלו. ההתנגדות העיקרית היא לשימוש ב"היתר עיסקא" באופן שוטף. כשהטענה היא שהתקנה המקורית נועדה להלוואות עסקיות - שם ניתן לשלם את הריבית כחלק מהרווח הממשי, וכאשר ישנו הפסד, צריכה להיות אפשרות ריאלית של שותפות בהפסדים אם הלווה יכול להוכיח אותם או להישבע עליהם. לעומת זאת, החלה של ההיתר על הלוואות צרכניות וביטול האפשרות לשותפות בהפסדים גם במקרים ברורים – מעקרת את ההיתר מיסודו והופכת אותו ל"טריק" הלכתי חלול.

הקושי לקיים את הלכות הלוואה וריבית במציאות הכלכלית המודרנית מתפרש על ידי אותן שיטות כשיטה כלכלית-אידיאולוגית חלופית. איסור התורה אינו ארכאי אלא אוונגרדי. דווקא במציאות המודרנית חשוב לשמר את איסור ריבית כפשטו ולשאוף לכוון מערכת בנקאית אחרת, או מערכת חלופית למערכת הבנקאית, לפחות באופן חלקי. בחברה החרדית שקיום מצוות קפדני, גם מעבר ל"שורת הדין" הוא אחד המאפיינים הבולטים שלה – יש לקולות הללו משקל משמעותי.

פרק שלישי : רקע תאורטי – התנדבות ותרומה בישראל ובציבור החרדי

"המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי" באוניברסיטת בן גוריון, הוציא לאור בין השנים 1997-2009 שלושה דו"חות שעוקבים אחרי דפוסי ההתנדבות והתרומה במדינת ישראל. הדו"חות מבוססים בעיקר על סקר טלפוני שנערך על ידי המרכז עצמו, אך מעמת את התוצאות עם מקורות אחרים : מכון דחף בשיתוף עם המועצה הלאומית להתנדבות פרסם מספר סקרים בשנים האחרונות בנושא, וגם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מפעילה את "הסקר החברתי" שבוחן דפוסי התנדבות ותרומה מידי כמה שנים.

עיקרם של הממצאים בדוח"ות אלה מצביעים על תופעה נרחבת של התנדבות ותרומה בקרב הציבור בישראל. על פי הסקר האחרון :

- 48% מהציבור עוסקים בפעילות התנדבותית : 25% בהתנדבות פורמלית ו-34% בהתנדבות לא-פורמלית.
- 87% מהאוכלוסייה הבוגרת תורמים כסף למטרות חברתיות :
- המתנדבים במסגרות הפורמאליות מקדישים 27 שעות חודשיות לעבודה בארגונים בממוצע, והמתנדבים במסגרות לא-פורמליות 12.9 שעות בממוצע. במונחים כספיים, ממוצע התרומות של משק בית בישראל אינו שונה מהותית בין הערוץ הפורמלי והלא-פורמלי ועומד על 1,550 ₪ בשנה.
- משנת 1997 ועד למועד הסקר האחרון ניכרת מגמת עלייה, שיעורי ההתנדבות עלו בשיעור שבין 9%-16% (שיעורי ההתנדבות הפורמלית עלו יותר), שיעורי התורמים עלו בכמעט 20% והיקפי התרומות עלו בכמעט פי שניים⁵.
- פילוח של הממצאים על פי המגזרים השונים באוכלוסייה מעלה שהן רמת ההתנדבות והן רמת התרומות עולים ככל שעולה רמתו הדתית של הנבחן, ובאופן ממוקד יותר, ההתנדבות והתרומה בקרב הציבור החרדי גבוהות במיוחד :
- 31.9% מכלל הציבור החרדי עוסקים בפעילות התנדבותית פורמלית, ו-50.5% בהתנדבות בלתי פורמלית.

⁵ כל הנתונים מתוך : <http://in.bgu.ac.il/fom/ictr/DocLib2/philanthInIsraelWeb220311.pdf>

- שיעור התורמים מכלל הציבור החרדי עומד על 92%, וחלק ניכר ממנו באופן יחסי מוקדש ליעדים בלתי פורמליים.

הנתונים הללו משתקפים גם במקורות אחרים: הסקר החברתי של הלמ"ס, ומחקרים שערך "המכון החרדי למחקרי מדיניות" בשנים האחרונות ומתבססים עליו, הן בתחום ההתנדבות (קלינר-קסיר, לויץ וצחור-שי, 2017) והן בתחום התרומות הכספיות (קסיר-קלינר וצחור-שי, 2016) מעלים גם הם ששיעורי ההתנדבות והתרומה בקרב הציבור החרדי גבוהים במיוחד, ואף בהשוואה בינלאומית הם נמצאו הגבוהים ביותר בקרב מדינות ה-OECD.⁶

חקר הפילנתרופיה

למרות שהתנדבות, תרומה ופילנתרופיה בכלל היא תופעה עתיקה, ובעם ישראל היא מעוגנת במקורות ובנורמות החברתיות במשך כל תקופות ההיסטוריה, הרי שחקר הפילנתרופיה הוא דבר חדש יחסית וקיים במשך פחות משלושה עשורים (רודיך-כהן ושמיד, 2010. גל, 2010). העיסוק המחקרי בפילנתרופיה הוא רב תחומי ובין תחומי – כלכלה, משפטים, מדיניות ציבורית, מדעי המדינה, ניהול, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה ועוד, והוא מכון למספר רב של מטרות, מקביעת מדיניות מיסוי ופיקוח על כספים ומוסדות פילנתרופיים או לחלופין מדיניות לעידוד פילנתרופיה ונתינה, דרך התמקצעות בניהול עמותות פילנתרופיות והשגת תרומות למימון, ועד להבנת מגמות בחברה האזרחית (כץ, לוינסון וגדרון, 2006. חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009. רודיך-כהן ושמיד, 2010. Wolpert & Reiner, 1984).

מחקר הפילנתרופיה מתמקד בעיקר בהבנת המניעים של התורמים⁷ ומחלק אותם בדרך כלל לשלוש קטגוריות מרכזיות: א. אלטרואיסטים – כאלו המכוונים להיטיב לזולתם. ב. אגואיסטיים – כאלו הרואים תועלת אישית כזו או אחרת בתרומה. ג. חברתיים – כאלו שתורמים כערך חברתי או מכח מבנה חברתי (cnaan & Goldberg-glen, 1991. חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009). הקטגוריות הללו אינן נפרדות או מובחנות, ובמקרים רבים המניע הוא שילוב מסוים של קטגוריות שונות. לדוגמא, אדם יכול להתנדב מפני ש"זה יוצר חברה טובה יותר", כלומר, ממניע אלטרואיסטי-חברתי, או מפני שמעמדו החברתי מתחזק כשהוא יוצר לעצמו קשרים עם גורמים מרכזיים בזירת קבלת ההחלטות, או קונה לעצמו שם ויוקרה או תגמולים אחרים, כלומר, ממניע אגואיסטי-חברתי. וכמובן שלעיתים ישנם שני מניעים שונים שמביאים בסופו של דבר לפעולת

⁶ קסיר וכו' 2017, עמודים 13-15. וראה גם רגב (דוח מצב המדינה, 2014)

⁷ הכנס הישראלי לפילנתרופיה עמוד 10.

https://law.tau.ac.il/sites/law.tau.ac.il/files/media_server/law_heb/Law_and_Philanthropy/philantropy_articles.pdf

ההתנדבות או התרומה הסופית (סילבר, 2008. רודיך, 2007. רודיך-כהן ושמיד, 2010. Vesterlund, 2009. Breese, 2006).

כך או כך החשיבות והמאמץ שמושקעים במחקרים שונים מופנים לא כל כך לאיתור הסוגים השונים של המניעים כמו להבנה איזה מניע מרכזי יותר ואילו סוגי פעילויות ייגזרו מכל מניע.

גורמים אחרים שנמצאו מרכזיים בקביעת אופי והיקף התרומות הם המאפיינים האישיים של התורמים: גיל, השכלה, מגדר, מצב משפחתי, מורשת והיסטוריה משפחתית ומידת הדתיות (לימור, 2008. Mesch at el., 2006. Brown & Ferris, 2007). ככלל ניתן לומר שגובה התרומות נמצא במגמת עלייה עד גיל 65-70, ולאחר מכן במגמת ירידה (רודיך, 2007. Havens at el., 2006. Mesch at el., 2006). שמורשת משפחתית וקהילתית של נתינה וכן מידת ועוצמת הדתיות מקושרות באופן חיובי עם תרומות גבוהות ותדירות יותר (כץ וחסקי-לוונטל, 2008. סילבר, 2008. Janoski & Wilson, 1995. Independent sector, 2002. Frumkin, 2006. Brown & Ferris, 2007. Havens at el., 2006. Mesch at el., 2006. הלמ"ס, 2009, לוח 11). לגבי המשתנים האחרים (מגדר ומצב משפחתי), קשה לקבוע בוודאות אם הם אכן משמשים פקטור עצמאי לגובה התרומות או שהם מעידים על מצב כלכלי איתן יותר (גברים מרוויחים יותר מנשים, ונשואים יציבים יותר כלכלית מלא-נשואים). (Mesch at el., 2006. Andreoni at el., 2003. הלמ"ס, 2009, לוח 11).

איפיונים שונים בחקר התרומות:

מקובל במחקר להבדיל בין המונח "צדקה" במובנו הדתי והעתיק יותר ובין "פילנתרופיה" שהיא תופעה שהתעוררה מיוחסת לסוף המאה התשע עשרה. הפילנתרופיה בניגוד לצדקה, מכוונת לא אל היחיד הנזקק אלא לתיקון חברתי. השינוי התפיסתי הזה נוגע לשני מימדים: ראשית, מושא הפעולה היא החברה ולא היחיד, ושנית ישנה ציפייה שהנתינה תביא לפתרון עומק של הבעיה ולא רק תיתן לה מענה נקודתי (Sealand, 2003).

כחלק מהשינוי הזה מנותבת הפעילות הפילנתרופית לאפיקים מוסדרים יותר של עמותות וקרנות לטובת הציבור הרחב. הגופים הללו הם לעיתים קרובות מבוססי מחקר, או לכל הפחות מנסחים את מטרותיהם במונחים "סמי-מדעיים". הם מעסיקים אנשי מקצוע שיפקחו הן על הצד הפן ההתנדבותי (פסיכולוגים, עובדים סוציאליים) והן על הפן התפעולי (רואי חשבון, עורכי דין), והם "מוכרים" את פעילותם לציבור באמצעים שאינם שונים כל כך מגופים מסחריים. (רודיך-כהן

ושמיד, 2010). סקרים ומחקרים מאששים את העובדה שהציבור בכללו נוטה לתרום ולהתנדב דרך עמותות או ארגונים פורמליים יותר מאשר באפיקים פרטיים או דרך ארגונים לא-פורמליים, ובחינה של הנתונים לאורך השנים האחרונות מעידה שמגמה זו הולכת ומתחזקת. (כץ, לוינסון וגדרון, 2006. חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009. רודיך-כהן ושמיד, 2010)

אפיק חדש נוסף בחקר הפילנתרופיה שקשור לתהליך הזה וחשוב לענייננו הוא "פילנתרופיית-עילית" ואבחנה בינה ובין פילנתרופיה של פרטים. פילנתרופיית עילית מתאפיינת בשני מוטיבים מרכזיים הקשורים זה בזה: ההון או ההכנסה הגבוהים של הפילנתרופים, והסכומים הגבוהים שהם תורמים או היקף הפעילות הפילנתרופית המשמעותי שלהם (Rooney & Frederick, 2007). נמצא כי ככל שהונו של הפילנתרופ גדול יותר, כך היקף תרומתו גדול יותר הן במספרים מוחלטים: תרומות גדולות מהוות מעל 30% מסך התרומות הכולל, שיעור גבוה פי כמה מחלקם של העשירים באוכלוסייה. והן במספרים יחסיים, כאחוז מסך ההכנסה: בעוד שתורמים רגילים נותנים כ-2.3 אחוזים מהכנסתם, בתי אב עשירים תורמים כ-4.4 אחוזים. (Tobin & Weinberg, 2007).⁸ (Rooney & Frederick, 2007. Havens at el., 2006)

תורמים השייכים לקבוצת העילית, מתאפיינים לא רק בסכומים או בתשומת הלב שהם משקיעים בפעילות הפילנתרופית אלא במידה רבה גם במניעים לתרומה ובאופן שבו היא מתבצעת. על פי רוב תורמים כאלו לא "סתם" ייתנו את הכסף לעמותה קיימת אלא יקימו בעצמם עמותה או קרן לשם הגשמת מטרות שבחרו, ואם הם פועלים בכל זאת באמצעות עמותה קיימת הם ישתתפו באופן אקטיבי בניהול העמותה ויבקרו את פעילותה. לעיתים קרובות הם גם יתייחסו לתרומה כ"השקעה חברתית" שאמורה לשאת תשואה במדדים דומים יחסית לאלו של המגזר העסקי. (סילבר, 2008. רודיך, שמיד ושאל בר-ניסים, 2009. רודיך-כהן ושמיד, 2010), וכן יפתחו קשר אישי עם מנהלי העמותה, קשר שעשוי להוות בסופו של דבר שיקול משמעותי בהחלטות על נתינה (Havens at el., 2006. Noonan & Rosqueta, 2008).

יעילותן של קרנות פילנתרופיות ואמון הציבור בהן

שני נושאים אחרים שמטרידים את חוקרי הפילנתרופיה, ומשליכים באופן ברור על התפתחותו של התחום הזה הם: מה מידת האפקטיביות של גופים פילנתרופיים, ומה מידת האמון של הציבור בהם. שאלות שיש ביניהן קשר כמובן, אך כל אחת מהן גם עומדת לעצמה.

⁸ אצל חרדים נמדד שיעור של 4.2% ראה: "על תרבות ועוני בחברה החרדית" עמוד 17.

הנושא הראשון, בוחן את הצלחתם של גופים פילנתרופיים להשיג את היעדים שהוגדרו על ידם כמרכז פעילותם ולפתור את הבעיות שלשמן הם הוקמו. בפרט בגישה המודרנית הרואה בפעילות הפילנתרופית מכשיר לתיקון החברה, ולעיתים קרובות גם תחליף יעיל וצודק למדיניות הצדק החלוקתי של מדינת הרווחה – יש לשאלה זו חשיבות מכרעת (גדרון ואח', 2006. אורבך, 2009).

בחינת האפקטיביות מתחלקת לשניים: אפקטיביות ארגונית ואפקטיביות פילנתרופית. הראשונה נמדדת לעיתים קרובות כיחס בין ההשקעה הפנים-ארגונית לבין ההשקעה במטרות הארגון, או כיחס בין היקף הפעילות ושכר הבכירים (). ככזו היא מקודמת בישראל בעיקר באמצעות הדרישה לניהול תקין ולשקיפות, והצגת הנתונים באופן נגיש לציבור. עמותה המעוניינת לקבל הכרה כמלכ"ר לצרכי פטור ממס (סעיף 46) נדרשת לעמוד במספר כללים של ניהול תקין, והדו"חות הכספיים המלאים שלה מוצגים לציבור באמצעות אתר גייססטר שמופעל על ידי משרד המשפטים (שמיד ורודיך-כהן, 2010).

האפקטיביות הפילנתרופית היא במידה רבה ההצדקה העיקרית לקיומו של גוף כזה. עם זאת, חוקרים שונים טוענים שמידת האפקטיביות של גופים פילנתרופיים ככלל שנויה במחלוקת. גיליאן וולפרט, אחד מגדולי החוקרים של עולם הפילנתרופיה בארה"ב, טוען שתרומתה של הפילנתרופיה לצמצום אי-השוויון והחלוקה מחדש של משאבים לאומיים, שולית (Wolpert, 2006) גם חוקרים אחרים מצאו שקרנות פילנתרופיות לעיתים קרובות זוקפות לזכותן הישגים שאינם שלהן, ואינן נותנות מענה לבעיות היסודיות של החברה (Greene, Frumkin, 2006. Prewitt, 2006). הביקורת הזו הביאה לצמיחתם של גופים שמטרתם היא לשפר את יעילות העמותות החברתיות, כדוגמת "מידות", ולבחינה מקיפה של ההתייחסות הממשלתית למלכ"רים כולל הטבות מס ושיתופי פעולה בין המגזר הממשלתי והשלישי (דיון רוה"מ, 2009. דיון רוה"מ, 2016).

הספק באשר לאפקטיביות של הגופים הפילנתרופיים משליך באופן ישיר על הסוגיה השנייה – מידת הלגיטימיות של הגופים הללו בעיני הציבור הרחב ובעיני קובעי המדיניות. הלגיטימיות בעיני הציבור משמעותית בעיקר על מנת לקבל את תמיכתו הכספית, והלגיטימיות

בעיני הגופים הממשלתיים משמעותית הן להטבות מס ואחרות והן לשיתופי פעולה והרשאות לפעולה במישורים שונים.

הציבור הרחב רואה בחיוב את פעילותן של הקרנות הפילנתרופיות אך בה בעת הוא גם חשדני כלפיהן. סקר עמדות שנערך על ידי "המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל" מציג תמונה מורכבת: מצד אחד רובו המוחלט של הציבור (80%) רואה בפעילות הפילנתרופית "בעיקר פעילות חיובית", יתירה מזו היחס לפעילות הפילנתרופית לכשעצמה הוא חיובי מאוד והציבור רואה אותה כמגלמת ערכים נעלים וכמעידה על אחריות ואזרחות טובה. אך מן העבר השני, דעתם של שני שלישים מהאוכלוסייה היהודית בישראל היא שהמניעים העיקריים לפילנתרופיה, ככל שמדובר על פעילות קונקרטית ולא תאורטית, הם קידום האינטרסים האישיים של התורם כדוגמת: יוקרה, צבירת כח ומוניטין (שמיד ורודיך, 2008). עמדה זו עקבית הן עם ממצאים של מחקר שנערך בישראל כעשר שנים קודם לכן (שי ואחרים, 1999) והן עם מחקרים שנערכו באנגליה (Wright, 2002) ובקנדה (Husbands et al., 2001).

הסיבות לחוסר האמון נובעות מתפיסת הציבור לגבי המניעים לפעילות הפילנתרופית מצד אחד ומתפיסתו לגבי יכולת מימוש המטרות על ידי אותם גופים מצד שני. כאמור, הציבור חושד שהמניעים לפעילות העמותות ולתרומות להן, הם מניעים אגואיסטיים. ומן העבר השני הוא חושד שהעמותות אינן פועלות באופן יעיל, או שאינן מסוגלות להשלים את המטרות שלשמן הוקמו. דבר מעניין הוא שהמגמות האחרונות, כלפי התמקצעות, מדעיות ומדידה של גופים חברתיים מביאה לתוצאות הפוכות ביחס לשני גורמי החשד: גופים שפועלים באופן מסודר ומקצועי נתפסים כיעילים יותר, ובעיקר כניתנים יותר לבחינה ולניטור על ידי הציבור. אך מאידך גיסא, נמצא שהמגמות העסקיות מעוררות תחושה בקרב הנבדקים שגופים אלו משמשים כ"דלת אחורית" להשפעה ציבורית, ושגמתם בדומה לפעילות עסקית רגילה, היא גריפת רווחים כאלו או אחרים לבעלי ההון העומדים מאחורי היוזמה. (שמיד ורודיך, 2008. Reich, 2006)

מן הצד הממשלתי מתגלה גם כן תמונה אמביוולנטית: הרצון והנכונות מצד גופים ממשלתיים ליצור שיתופי פעולה עם גופים אזרחיים ועמותות חברתיות התחזקו מאוד בשנים האחרונות (משרד ראש הממשלה, 2016). כמו כן זיכוי ממס על תרומות (סעיף 46) שניתן בישראל לעמותה ללא כוונת רווח שהוכיחה ניהול תקין, הוא אות על עידוד פעילותן של העמותות מצד הממשלה, זיכוי שמוערך כיום בכ-300 מליון ₪, ומתחלק על פני כמעט 6,000 עמותות (יונה, 2006. שמיד ורודיך, 2008)

לפעילות פילנתרופית בצד פעילות הממשלה ישנם כמה וכמה יתרונות מרכזיים: **ראשית**, היא משקפת באופן נאמן יותר את הצרכים כפי שעולים מהשטח, ובזה היא מהווה מודל מייצג או גורם שחושף ומציף צרכים גם עבור שירותי הרווחה הממשלתיים. **בנוסף**, הפילנתרופיה הלא-ממשלתית מסייעת להתגבר על הבעיה המכונה "עריצות הרוב". בשלטון דמוקרטי תמיד קיים חשש שהרוב הנבחר יפנה את המשאבים על פי צרכיו כך שהמיעוט יופלה לרעה, הפילנתרופיה הפרטית מחלקת את משאביה באופן שווה לקהל המיעוט והרוב, וכאשר היא נתמכת באמצעות הטבות מס היא גורמת למעשה לחלוקה שוויונית יותר של הקופה הציבורית. כמו כן, לצורת הפעילות של הפילנתרופיה ישנם מספר יתרונות בולטים על פני שירותי הרווחה: היכולת לחשוב ולתכנן לטווח ארוך, בניגוד לנבחרי ציבור שפעילותם בדרך כלל מוכתבת על פי תקופת הבחירה. היכולת לקחת סיכונים גדולים יותר, מאפשרת הצלחות גדולות יותר, גם אם כרוכה ביותר כישלונות לעיתים. היכולת להעמיד סכומי כסף גדולים בתוך זמן קצר, בניגוד לממשלה שפעילותה מתעכבת לעיתים זמן רב בגלל הצורך בנהלים בירוקרטיים ואישורי תקציב. ולבסוף, רשת הקשרים החברתית והעסקית של בעלי העמותות והפילנתרופים משמשת אותם בקידום האינטרסים החברתיים. (הכנס הישראלי לפילנתרופיה, 2017).

מן העבר השני, קיים חשד בקרב קובעי המדיניות שפעילות פילנתרופית עלולה להוות סכנה לדמוקרטיה בגלל יכולתה להשפיע על הציבור שלא באמצעות הנציגים הנבחרים או אנשי המקצוע כמו כן קיימת דאגה שחוסר האיזון בין התורמים ובין הנזקקים לתרומה מאפשר לפילנתרופים לכפות את עמדותיהם הכלכליות והמוסריות על ציבור המקבלים או על העמותות שדרך הם תורמים. (Reich, 2006. Hess, 2005. Wolpert, 2006).

בנוסף לכך ישנה לעיתים תחרות סמויה בין המשרדים החברתיים והעמותות הפועלות בתחום, ואף תחושה שעצם פעילות העמותות הללו מהווה ביקורת כלפי הגופים הממשלתיים שהיו אמורים לעשות את אותה העבודה. בסקר העמדות נמצא שמרבית הציבור אכן סבור שהממשלה היא שהיתה צריכה לבצע את הפעילות שמבצעות עמותות חברתיות שונות (שמיד ורודיך, 2008). לעיתים נמצא שעצם פעילותן של העמותות מבטאת אמונה בכך שליחידים ולחברה ישנה הזכות והחובה לעצב את המרחב הציבורי על פי העדפותיהם וצרכיהם ללא התערבות ממשלתית (טוקוויל, 1970. Payton, 1988. Putnam, 2000).

שאלות למחקר

כאשר מתבוננים בנתונים אודות התנדבות ותרומה במגזר החרדי בראי הציבור הכללי, קשה שלא לראות שלפנינו תופעה חריגה לחיוב. שיעור המתנדבים בקרב גברים חרדים הוא 41 אחוזים

בהשוואה ל-22 אחוזים בקרב גברים יהודים מסורתיים וחילוניים. שיעור המתנדבות בקרב נשים חרדיות עומד על 29 אחוזים לעומת 21 אחוזים בקרב יהודיות מסורתיות וחילוניות. (קסיר (קלינר), לויץ וצחור-שי, 2017. חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009).

לגבי תרומות, הפערים חריפים אף יותר:

- כ-75 אחוזים ממשקי הבית החרדים תורמים תרומה כספית. שיעור זה גבוה פי 4.2 משיעור התורמים בקרב משקי בית יהודים לא חרדים, העומד על כ-31 אחוזים.
- התרומה החודשית הממוצעת של משק בית חרדי עומדת על 457 ש"ח. סכום זה גבוה פי 1.2 מהתרומה של משק בית לא-חרדי, התורם בממוצע 222 ש"ח לחודש.
- בקרב משקי בית שתורמים, משק בית יהודי לא-חרדי תורם כ-2.1 אחוזים מהכנסתו הכספית נטו לעומת תרומה בשיעור של כ-8.4 אחוזים מהכנסתם הכספית נטו של משקי בית חרדים – יחס של פי כארבעה כאשר מחשבים כשיעור מתוך ההכנסה נטו.
- משקי הבית החרדים מהווים כ-5 אחוזים ממשקי הבית היהודים, ואולם סכום התרומה הכולל של משקי הבית החרדים מהווה כ-20 אחוזים מסכום התרומה הכולל של משקי הבית היהודים.

(קסיר (קלינר) וצחור-שי, 2016. על פי הסקר החברתי של הלמ"ס לשנים 2014-2015).

אין ספק שתופעה חריגה זו קשורה בקשר הדוק למאפיינים הדתיים והחברתיים של הציבור החרדי – ציבור שמתנהל באופן קהילתי ומסורתי, וקיום המצוות ובכללן המצוות החברתיות הוא מרכיב דומיננטי באורח החיים בו. העובדה שהציבור החרדי נוטה להסתגרות ואינו שש לשתף פעולה עם האקדמיה, מקשה על הבנה עמוקה, מדויקת ומורכבת יותר של אופי הפילנתרופיה ופעילות החסד בו.

באמצעות בחינה מקיפה ומעמיקה של הגמ"חים להלוואות ללא ריבית, אחד המוסדות המיוחדים והמופלאים של החברה החרדית, אני מבקש לבחון האם נדרשת מסגרת קונספטואלית ומושגית שונה על מנת להבין את פעילות החדש, ובפרט את התרומה בציבור החרדי. בחינת השאלה הזו עשויה לסייע לא רק להבנה תאורטית טובה יותר, אלא גם ובעיקר לעיצוב מדיניות רווחה שמותאמת למאפיינים הייחודיים לחברה זו.

כפי שיובהר מיד, המחקר הנוכחי מתמקד במניעיהם של "האנשים הממוצעים, שמפקידים בגמ"ח", לשם כך מתאים מודל העבודה של הגמ"חים הבינוניים יותר מאשר גמ"חים קטנים או גדולים, ויותר מאשר המודל החדש של גמ"ח חברים - בקטנים לעיתים קרובות כלל לא מתקבלים פיקדונות מאנשים שאינם שותפים בגמ"ח או בני משפחתם הקרובה, והגדולים נשענים ככל הנראה בעיקר על פילנתרופים אמידים ובין כה למפקידים פרטיים אין מעורבות או ידיעה משמעותית לגבי התנהלות הגמ"ח. מנהלי הגמ"חים הבינוניים לעומת זאת מעידים שחלק ארי מכספי הגמ"ח מקורו במפקידים פרטיים, שבדרך כלל מכירים באופן אישי ברמה כזו או אחרת את מנהל הגמ"ח. כפי שנאמר במבוא, למרות ההתעצמות של חקר החברה החרדית בשנים האחרונות, היא עדיין "כספר החתום" במובנים רבים עבור מי שאינו מכיר אותה באופן אישי. הדינמיקה הפנימית, השפה בה משתמשים, מבנה התודעה וההתייחסות למגוון סוגיות – כולם ייחודיים בחברה זו, שמכילה תערובת מעניינת של ישן ומודרני ושל מעורבות והסתגרות.

קשה מאוד לחדור אל תוך שורות הציבור החרדי בכדי להבין אותו מבפנים. החרדים נוטים להיות חשדנים כלפי יוזמות מחקריות שבאות לחשוף את אורח חייהם מתוך חשש שהם יוצגו באור שלילי, בפרט בנושא רגיש כמו כלכלת הגמ"חים. ויחסם לאקדמיה בכלל נע לעיתים קרובות בין חוסר הערכה להתנגדות. (מעבר לניסיון האישי, קושי זה גם מתואר לא-אחת במחקרים השונים. ראו לדוגמא: ליוש, 2014. בן-גיגי וסלוצקי, 2015. גרטל, 2016).

על גבי זה התקופה הנוכחית רגישה במיוחד. בשנה וחצי האחרונות מתנהל דיון אינטנסיבי אודות החלת רגולציה ופיקוח על פעילות הגמ"חים. במצב החוקי הנוכחי כל גוף שמקבל פיקדונות מ-30 אנשים ומעלה ומעניק אשראי, מחוייב בדרישות בנקאיות ונתון לפיקוחו של המפקח על הבנקים בבנק ישראל, למעשה, הגמ"חים מתנהלים היום ללא כל פיקוח או דרישות הוניות.

בשנת 2009 בעקבות ביקורת של רשות התאגידים "גילו" הרשויות את היקף הפעילות הלא-חוקית של הגמ"חים והתעוררה סערה סביב הדרישה להסדרתם (רוט, 2013). הצעת חוק של חה"כ החרדי משה גפני נתקלה בהתנגדות מבית, למרות ההקלות שביקשה לקדם, מפני שמנהלי הגמ"ח ואישי ציבור העדיפו להישאר מחוץ לאור הזרקורים וחששו מכל פורמט של חוק. וועדה שהקים היועץ המשפטי לממשלה דאז יהודה ויינשטיין הטילה ב-2013 על נגידת בנק ישראל לקדם חקיקה שתחייב את הגמ"חים להלכה ולמעשה, אך רק ב-2016 בעקבות דרישת רשות המיסים האמריקאית (ה-FATCA) החל תהליך מתקדם של ניסוח חוק כזה שנכון להיום טרם הושלם בגלל מחלוקות נרחבות בסעיפים עקרוניים.

המצב הזה תורם כמובן לחשש מחשיפה והתערבות חיצונית, כך לדוגמא מנהלים של אחד הגמ"חים הגדולים שראיינתי אמרו לי בשיחה סגורה שהיו מוכנים לאפשר מחקר עומק על הניהול הכלכלי של הגמ"ח, אך במצב הנוכחי יעצו להם עורכי הדין של איגוד הגמ"חים "להנמיך פרופיל".

מתודולוגית המחקר

אני, באופן אישי לא גדלתי בציבור החרדי, אך רבים מבני משפחתי הקרובה (דודים, בני דודים) משתייכים לציבור החרדי ועל כן ההיכרות שלי עם ציבור זה, גבוהה מאוד באופן יחסי לחוקרים אחרים בתחום ובוודאי לציבור הכללי. כמו כן היותי דתי והרקע הישיבתי שלי עצמי, אפשרו לי להבין לעומק את הבסיס הרעיוני וההלכתי של הנושאים הנידונים כאן.

עם זאת, ולמרות שכל הפניות שערכתי נעשו דרך קרובי משפחה ואנשי קשר מקרב הציבור החרדי היה קשה מאוד להגיע לאנשים שיסכימו להשתתף במחקר, ואפילו לענות על שאלון או להתראיין טלפונית. כמובן שלאילו שהסכימו להשתתף הובהר באופן מלא נושא המחקר והתקבלה הסכמתם להשתתף בו.

המחקר נערך באמצעות שאלון (מופיע כנספח) שנשלח לשלושים אנשים שהפקידו סכומים משמעותיים בעבר או בהווה בגמ"ח. ובו הם התבקשו לענות על מספר שאלות שבדקו הן את המאפיינים של המוסד בו הפקידו, והן את המאפיינים האישיים שלהם. והתמקדו בעיקר במניעים שלהם להפקיד סכומים גדולים באופן יחסי בגמ"ח, ובמידת המעורבות שלהם בפעילותו.

מכיוון שהנושא רגיש, פרטי המשיבים כמובן אינם נחשפים במחקר, אך הם שמורים אצלי יחד עם פרטי יצירת הקשר לצרכי מחקר המשך במידה וייערך.

מחקר באמצעות שאלונים מוגבל, מעצם אופיו, פעמיים: קודם כל מתקבל מדגם שאינו גדול מספיק כדי לייצג את כלל האוכלוסייה ולגשר על הטיות סטטיסטיות, ושנית, התוכן שמתקבל בו מוגבל על פי השאלות שהופיעו בשאלון, כאשר לעיתים קרובות הנשאלים לא ששים להרחיב ולהוסיף משלהם מעבר לעצם התשובה.

כדי להתמודד עם בעיה זו, פעלתי בשני מישורים: קודם כל נערכו ראיונות עם גורמים שונים הקשורים להתנהלות הגמ"חים כפי שתואר במבוא, ורק לאחר שהתגבשה תמונה רחבה וברורה יחסית של אופן הפעילות בהם, נבחר נושא המחקר הספציפי והוחלט שיש לפנות אל המפקידים ה"שגרתיים" יותר ולא להסתפק בדבריהם של "אנשי המקצוע" או מנהלי הגמ"חים.

כדי להקטין את המגבלות שבשיטת השאלונים השאיפה היא ליצור מידגם גדול ואקראי ככל שניתן. במקרה דנן, בבואי לערוך את המחקר לא שיערתי את עצמת ההתנגדות והקושי שאפגוש: כל אנשי הקשר שדרכם העברתי את השאלונים אמרו לי מיד שאינם סבורים שאנשים יסכימו לענות על שאלון בנושא כזה עבור אדם שאינם מכירים באופן אישי. גם לאחר שהפצרתי בהם רבות, והם "העידו" בפני הנשאלים שאני לא מתכוון לחשוף את פרטיהם לרשויות המס או לקדם מהלך נגד הגמ"חים – התקבל לעיתים שאלון בודד בלבד מאיש קשר, ובכל אופן לא קיבלתי יותר מחמישה מאותו כיוון.

בצד הקושי, יש בכך גם יתרון – בפיזור, בעיקר הגאוגרפי, של המשיבים. 30 המשיבים שהסכימו לענות על השאלון בסופו של דבר מתפרסים על פני 5 ערים שונות: ירושלים, בני ברק, קריית ספר (מודיעין עילית), פתח תקווה ואלעד. ולפחות על פני 9 קהילות נפרדות.

מלכתחילה תוכננו מספר חתכי רוחב – כגון תת-חלוקה בתוך המגזר החרדי – ליטאים/חסידיים/ספרדים, גיל הנשאלים או אברכים (שתורתם אומנותם) אל מול חרדים עובדים וכיוצא בזה, אך לאור ההיענות המצומצמת הוחלט למקד את המחקר בקבוצה הומוגנית יותר שתיתן תמונה משמעותית בתחום ממוקד ולא השערות פורחות באוויר בנושאים רחבים יותר. משום כך, נבחרו למחקר רק חרדים מהזרם הליטאי (הפנייה נעשתה בעיקר אליהם, ושאלונים שהופיע בהם השתייכות אחרת, לא נכללו במחקר), רובם של הנשאלים הם צעירים בשנות לפני שנת ה-40 לחייהם, וכמו כן הטיפוס הכללי של המשיבים הם אברכים שתורתם אומנותם. בדרך כלל השאלונים גם הופצו בכוללים שבהם לומדים בני משפחתי. בנוסף, סברתי שהמחקר יעלה הבדלי גישה בין חרדים מאזור ירושלים (ירושלים ומודיעין עילית במקרה זה) ובין תושבי המרכז (בני ברק, פתח תקווה ואלעד) – אך להפתעתי לא מצאתי ביניהם הבדלים משמעותיים.

כך שבסופו של דבר השאלונים הללו מייצגים בעיקר את עמדתם ומצבם של האברכים הצעירים מבני הזרם הליטאי שבחרים להפקיד סכומים משמעותיים בגמ"ח. ככל שהצלחתי להעמיק בנושא אני סבור שהם אכן משקפים פלח אוכלוסייה זה. בסופו של יום, למיטב ידיעתי ובתחום הספרות שקראתי אין עוד מחקרים שנגעו בנושא הגמ"חים מתוכו של הציבור החרדי ובאופן כל כך נרחב.

מבנה השאלון

בבואי לערוך את השאלון עמדה בפני השאלה כיצד לקחת שאלה חד-מימדית "מה המניעים שלך להפקדה בגמ"ח" ולבחון אותה ממספר כיוונים, חלקם מפורשים וחלקם תוקפים את השאלה באופן סמוי. ההנחה היא, כאמור לעיל, שלא תימצא רק "התפלגות" שונה של המניעים על פי הקטגוריות המקובלות, אלא שכדי להבין את מניעי ההפקדה חיוני לקרא מחדש את מפת היחסים שבין המפקיד, הגמ"ח, הלווים והחברה החרדית בכללה.

השאלון עוצב כך שייבחנו ארבע שדות שונים על מנת להצליב ביניהן ולקבל מידע עשיר ככל שניתן על אופי ההפקדה. להלן תיאור "רוחבי" של הנושאים שהשאלון נועד להציף והשערות מסויימות שליוו את העיצוב המסוים של השאלות בו :

המאפיינים האישיים של המפקיד –

כולל גיל, מקום מגורים, מעמד כלכלי והשתייכות פנים-מגזרית. בשאלה האחרונה נבחרו בכוונה מפקידים מהציבור הליטאי, ותפקיד השאלה היה לוודא שאכן כולם משתייכים אליו. אני משער שאופן פעילות הגמ"חים בציבור החסידי שונה לעיתים קרובות והוא מתנהל יותר כ"גמ"ח חברים" המאורגן על ידי המינהל הריכוזי של החצר החסידית. עם זאת, במסגרת מחקר זה לא היה מקום לבחון את ההבדלים בתוך הציבור החרדי.

יש מקום לציין את שהונח בשאלון כמובן מאליו : כל הנשאלים הינם גברים. בציבור החרדי כמעט ולא קיימת תופעה של רווקים או רווקות מבוגרים בעלי עצמאות ואיתנות כלכלית, ובקרב זוגות נשואים הנורמה היא שהגבר הוא שמבצע פעולות כאלו, ובכל אופן ברוב המוחלט של המקרים הוא זה שפרודוקטיבי לשאול אותו על כך. ניתן לעשות מחקר נפרד על מעורבותן של נשים חרדיות בהחלטות הכלכליות של משק הבית, אך בכל אופן אין זה עניין למחקר הנוכחי.

שאלת הגיל משליכה כמובן על תחומים רבים : על פי רוב המעמד הכלכלי משתנה עם הגיל (והוא בשיאו בגילאי 50-70), הצרכים משתנים, וגם התרבות והעמדה כלפי נושאים שונים מקבלת צביון שונה בכל דור ושכבת גיל. במחקר זה רובם של הנחקרים (24 שהם 80% מהמשיבים) הם

צעירים, בגילאי העשרים המאוחרים או השלושים לחייהם, כך שאין בו השוואה אפקטיבית כל כך בין שכבות הגיל, אך הוא מאפשר הבנה לעומק של התופעה בגיל המסוים הזה.

לגבי מקום המגורים נבחנה ההנחה שישנו הבדל בולט בין חרדים הגרים בירושלים ומרכזים חרדיים אחרים שנחשבים קשורים אליה (במקרה שלנו, מודיעין עילית, שנקראת בפי החרדים "קרית ספר") ובין החרדים של המרכז (קודם כל בני ברק, אך גם פתח תקווה ואלעד נבחנו כאן) – לא נמצא הבדל ברור בין המשיבים מאזור ירושלים או המרכז. אך בשל האופי המדגמי של המחקר קשה להסיק מכך מסקנות.

השאלה השלישית (מעמד כלכלי) לא התייחסה לנתונים מספריים (גובה הכנסות וכיוצא בזה) אלא להערכה עצמית. המשיב התבקש לענות האם הוא רואה את עצמו: מעל הממוצע, ממוצע או מתחת לממוצע. ההנחה היא כי התפיסה הסובייקטיבית מלמדת אודות המניעים להפקדה והמעורבות במושא ההפקדה, יותר מאשר סיווג על פי נתונים אובייקטיביים שאינם נכונים בהכרח לסביבתו של המשיב.

מהם מאפייני הגמ"ח בו הפקדת את כספך –

השאלות בשדה זה מהוות בעיקר סנן. בשאלות הללו נבחן גודלו של הגמ"ח, בהיבט של גובה ההלוואות שהוא מעניק ומחזור הכספים השנתי שלו. השאלונים מופו לאור ההחלטה להתמקד בגמ"חים הבינוניים, ותשובות שהתייחסו להפקדות בגמ"חים שאינם רלוונטיים למחקר – הוצאו מניתוח הממצאים. יש לציין כי המיקוד הראשוני היה ברור יחסית ועל כן התקבל רק שאלון מלא אחד שנגע להפקדה בגמ"ח חברים גדול, וכל היתר התייחסו לגמ"חים בינוניים-שכונתיים בגדלים שונים.

יש לתשובות חשיבות כדי להבין במספרים מדויקים יותר מה נקרא גמ"ח בינוני: 21 משיבים (70%) הפקידו את הכסף בגמ"ח שמעניק הלוואות שבין 40,000 ל-60,000 שקלים, סכומים משמעותיים מאוד שמשמשים להוצאות חתונה או רכישת דירה. הנתון הזה מעניין במיוחד מפני שכאמור שמונים אחוז מהמשיבים (24) הם אנשים צעירים, כך שבעיית הוצאות החתונה עדיין רחוקה מהם. כמו כן, ההלוואות שמוציא הגמ"ח גבוהות ככל הנראה מגובה ההפקדות שנסקר (כמעט כולם השיבו שהפקידו פחות מ-50,000 ₪ אם כי אין נתונים מדויקים לגבי השאלה כמה פחות), כך שצריך להתקיים מקור הכנסה נוסף לגמ"ח – בין אם הפקדות מאוכלוסייה אמידה יותר (בתוך הטווח הממוצע או מעליו), בין אם תרומות ובין אם מקורות אחרים. האפשרות שמספר ההפקדות עולה על מספר הבקשות להלוואה, בכל אופן נראית סבירה פחות.

אופן ההפקדה –

בשדה זה ביקשתי לברר יותר אודות ההפקדה הספציפית אליה מתייחס השאלון. מה גובהה, עד כמה היא מרכזית בסך חסכוניותו של המפקיד מצד אחד, ועד כמה היא מרכזית בהוצאות הצדקה שלו מאידך. לאיזו תקופה הוא הופקד, ולמה הוא אמור לשמש את המפקיד לכשייפדה.

מכיוון שבין כה וכה קשה מאוד היה לקבל את השתתפותם של מפקידים, הנחתי שמוטב שלא לשאול באופן פתוח: "כמה הפקדת?" "לאיזו תקופה?" וכיוצא בזה. ועל כן השאלות הללו ערוכות כשאלות סגורות עם מספר אפשרויות. יש לזה מחיר מסוים מבחינת יכולת הדיוק, אבל ככל הנראה במצב העניינים הנוכחי אי אפשר היה אחרת. מסתבר שמעבר למגבלות הרגילות שתוארו לעיל אודות שיתוף חרדים במחקר אקדמי, אנשים נוטים שלא לשתף בענייני כספים באופן מיוחד..

בנוסף לשאלות הנוגעות לגופה של הפקדה, הוספתי שאלה: "היכן נשמר הסכום המדובר לפני ההפקדה בגמ"ח?". מטרת השאלה הייתה לבדוק את מרכזיותו של איסור ריבית בגורמים להפקדה, כשההנחה היא שאם המשיב סבור שאסור לקבל ריבית בנקאית על יתרה בחשבון, הוא יחפש מקומות אחרים לשמור בהם את כספו גם לפני שהוא הגיע להפקיד בגמ"ח. ייתכן וטעם זה אכן מרכזי, ובשאלה המפורשת אודות המניע להפקדה הוא אכן מצוי, אך קשה לי לקבוע מכאן את משקלו מכיוון שרוב המשיבים ענו שהכסף כלל לא היה בידם קודם ההפקדה בגמ"ח. תשובה שמלמדת על נורמה של שימוש בגמ"ח כמקום מרכזי להפקדה (על פני הבנק) אבל לא ניתן להבין ממנה אם הבעיה היא בריבית הבנקאית או בסיבות האחרות.

יחסי המפקיד והגמ"ח –

השדה הזה הוא ללא ספק המרכזי ביותר בשאלון. כאן מתבקשים המפקידים לספר כיצד שמעו על הגמ"ח, מה הניע אותם להפקיד בו, מה מידת האמון שלהם בו והאם יש להם ביקורת או הצעות לשיפור הפעילות בו. וכן מספר שאלות שנועדו לברר עד כמה המפקיד בגמ"ח מבין את פעילות הגמ"ח שבו הפקיד לעומקה, הן מבחינה תפעולית והן מבחינה תפיסתית. ועד כמה הוא מכיר וקשור באופן אישי לאנשים הקשורים לגמ"ח: מנהל הגמ"ח או לווים בו.

בשדה זה של השאלון נשאלו גם מספר שאלות עומק הנוגעות להתנהלות של אנשים אחרים מול הגמ"ח, כמובן מנקודת ראותם ועל פי דעתם של המפקידים:

- "מה מקורות המימון העיקריים של הגמ"ח שבו הפקדת?" : לשאלה יש חשיבות רבה הן כדי לאמת את הנחת המחקר (שנשענה על ראיונות עם מנהלי גמ"חים) שפקדונות מאנשים

ממוצעים מהווים חלק ניכר ממקורות המימון של הגמ"ח, והן כדי להבין כיצד המפקידים תופסים את תפקידם במכלול פעילות הגמ"חים.

- "האם הלווים מחזירים את הלוואותיהם לגמ"ח זה באופן מסודר": שאלה שאמנם עוסקת ב"צד השני" של המנגנון אבל קריטית הן להבנת האמון של המפקידים במנגנון והן כדי לספק התייחסות לשאלה שמעסיקה את חוקרי הגמ"ח: "האם שיעור החובות האבודים בגמ"ח גבוה כפי שניתן לצפות מאופי ההלוואות והביטחונות, ואם כן, כיצד הגמ"חים מפצים על כך" (רגב, 2014). שאלה שעשויה לערער על הקביעה שהזכרה בסעיף הקודם לגבי מרכזיותה של ההפקדה הפרטית.

השדה הזה הוא המרכזי מפני שהוא זה ששם על השולחן את שאלת המחקר עצמה, ומספק את הכלים לנתח לעומק מה היחס בין הפקדה בגמ"ח בציבור החרדי ובין תרומה לעמותת חסד או לפעילות חברתית של הציבור הכללי.

קטגוריות לניתוח נתוני השאלונים :

על מנת לנתח את נתוני השאלונים לעומקם, חולצו ארבע קטגוריות שאינן זהות לשדות דלעיל. הקטגוריות הללו מהוות עיבוד של התשובות שעשויות להתקבל בשאלון לכדי תיאורים מורכבים יותר של מידת המעורבות של המפקיד בגמ"ח שאליו הוא תרם. בשלב הזה ישנו לפעמים שימוש בשאלה עצמה, אך בדרך כלל במשמעויות הסמויות העולות ממנה. כמו כן, שאלה אחת יכולה לספק אינדיקציה לגבי שתי קטגוריות או יותר.

שילובן של ארבעת הקטגוריות אמור לתת תמונה רבת-פנים של אקט ההפקדה ולבחון באיזו מידה הוא תואם את הספרות המצויה ואת הניסיון בתחום ובאיזו מידה ישנו כאן אקט ייחודי, שמביא לידי ביטוי מאפיינים ייחודיים של החברה החרדית והדינמיקה הכלכלית בה.

קטגוריה	אפשרויות	שאלות רלוונטיות
עד כמה התורם משקיע בעמותה	באופן מינימלי באופן ממוצע באופן מוגבר	מה היחס בין התרומה ובין מצבך הכלכלי? מה היחס בין התרומה לעמותה לתרומות אחרות? מה סך הפיקדון מתוך החסכוניות שאתה מחזיק? לאילו צרכים נועדו כספי ההפקדה?
מהם המניעים לתרומה	אלטרואיסטיים חברתיים אגואיסטיים דתיים	מה הניע אותך לתרום לעמותה? מה מידת האמון שלך בכך שכספך יוחזר לך? עד כמה הגמ"ח נתפס כמקום חסד ועד כמה כארגון כלכלי? עד כמה מקובל לתרום באופן כזה בחברה שבה אתה חי? האם הביטחון ב"שכר מצווה" ממלא תפקיד בתרומה? באיזו מידה אתה מכיר את הנהלים מהגמ"ח? האם הפקדה היא תנאי לקבלת הלוואה?

האם אתה מבין את הכללים של העמותה? האם אתה יודע מה מתרחש בעמותה בפועל? האם חשוב לך להבין מעבר למה שהעמותה מעוניינת לחשוף בפניך? האם אתה מכיר באופן אישי מוטבים שהעמותה סייעה להם? אם כן, באיזה מעגל היכרות? האם אתה מכיר באופן אישי דמויות מפתח בעמותה או תורמים לה?	שטחית פורמלית חודרת חשדנית	מה מידת ההיכרות של התורם עם פעילות העמותה
האם היוזמה לתרומה הגיעה ממך או מהעמותה? עד כמה אכפת לך באופן אישי מהצלחת העמותה? עד כמה אתה נותן אמון בתקינות וביעילות של העמותה? על סמך מה ניתן האמון? האם אתה חושב כיצד ניתן לשפר את פעילות העמותה? האם אתה פועל בנידון?	פסיבית אקטיבית למחצה אקטיבית	מעורבות התורם בפעילות העמותה

האם אתה שותף לאידיאולוגיה של העמותה?		
האם אתה רואה את עצמך כמייצג את העמותה?		

פרק חמישי: מימצאים

תרומה או חיסכון?

בקריאה של השאלונים המלאים בולטת לעין עובדה יוצאת דופן, כל הנשאלים השיבו שההפקדה מהווה חלק משמעותי מאוד מחסכוניותיהם: כמעט כולם (28) סימנו את האפשרות הגבוהה ביותר (מעל 20%), גם השנים הנותרים סימנו את האפשרות שמתחתיה (בין 10% ל-20%) ושמונה ציינו במפורש, למרות שלא הופיעה אפשרות כזאת בשאלון, שההפקדה מהווה את כל חסכוניותיהם.

ייעוד של חלק גבוה כל כך מההון האישי לטובת מטרה פילנתרופית מהווה אקט שהייתי מצפה למצוא אצל בודדים בלבד ולא כתופעה, והיא תכונה שבשום פנים אינה דומה לתמונה שעולה ממחקרים אחרים אודות תרומה ופילנתרופיה: כפי שהוזכר לעיל מחקרים שנערכו בארצות הברית מדברים על אחוזי תרומה שנעים בין 2.3% ל-4.4% מההכנסה (Tobin & Weinberg, 2007). Rooney & Frederick, 2007. Havens at el., 2006). בישראל העלה הסקר של "המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי" כי אנשים תורמים בממוצע 1,540 ₪ בשנה (חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009). כך שאפילו אם נהוון את הפיקדונות בגמ"ח ונתייחס רק ל"הפסדי הריבית" כתרומה, עדיין מדובר בשיעור חסר תקדים.

הצלבה של התשובה הזו עם שאלה אחרת "כיצד היית מגדיר את מצבך הכלכלי" מגבירה את החידה. 73% מהנשאלים השיבו שהם ממוצעים, ועוד 16% השיבו שהם מתחת למוצע. אמנם השאלה נשאלה באופן סובייקטיבי, אבל אם נתבונן בשיעורי ההכנסה הממוצעים בציבור החרדי על

מנת לקבל אמדן למשמעות הכספית של תשובות אלו, נמצא כי בממוצע משק בית חרדי כמעט אינו חוסך. על פי הורביץ (2016). ההוצאה הממוצעת של משק בית חרדי מעט גבוהה יותר מהכנסותיו, בניגוד למשק בית שאינו חרדי שם יש חיסכון חודשי ממוצע של כ-4,000 שקלים. על פי רגב (2014) שמשקלל הוצאות נוספות גם משפחה שאינה חרדית מסיימת את החודש במינוס, אבל בעוד שאצל יהודים שאינם חרדים המינוס החודשי עומד על 864 שקלים, בקרב חרדים הוא עומד על 3,209 שקלים כך או כך אין ספק שההפקדה בגמ"ח מהווה השקעה אדירה בפעילות חסד, שדורשת הסבר ועיון כיצד נוצרת נורמה כזו, ומה בדיוק מתרחש שם.

הדבר הראשון שיש לבדוק בעקבות מה שתואר הוא האם ישנם רווחים להפקדה בגמ"ח, חברתיים או כלכליים. השאלה הזו נוגעת הישר בגופו של הדיון: מה מניע אנשים להפקיד כסף בגמ"ח. שאלה כזו כמובן מופיעה בשאלון, אבל מן הסתם יש צורך להשלים את התשובה משאלות אחרות, עקיפות יותר, על מנת לקבל תמונה מהימנה ובעיקר מורכבת יותר.

בקריאה של התשובות לשאלת המניע, הדבר הבולט ביותר לעין שאינה חרדית הוא, שהגמ"ח נתפס כמקום טבעי ובטוח להניח בו חסכוניות. למעלה מ-50% מהמשיבים הזכירו בדבריהם את היותו של הגמ"ח מקום בטוח לחסוך בו את כספם כטעם עיקרי או נלווה, אך בכל אופן לא כטעם יחיד, מתוכם בלטו השילובים הבאים, שחזרו במספר וריאציות:

- **"אין סיבה להפקיד כסף בבנק, עדיף שהכסף יעשה מצוות"**: הנחה סמויה שאין יתרון משמעותי להפקדה בבנק על פני הגמ"ח, לא מבחינת ביטחון הכסף ולא מבחינת התשואה. וכיוון שכלכלית אין הבדל משמעותי, מכריע "הטעם הדתי" לטובת הפקדה בגמ"ח.

- **"חסד, וכמו כן אפשרות חיסכון נוחה"**: ההנחה הסמויה בתשובה זו היא שתנאי ההפקדה בגמ"ח נוחים יותר מאשר בבנק, טענה ששמעתי גם מפיו של אחד ממנהלי הגמ"ח. בבנק נדרש המפקיד לשלם עמלות, לעיתים קרובות הפיקדון סגור לתקופה מסוימת ואי אפשר למשוך אותו בכל זמן, או שנדרשת פרוצדורה מסובכת של פגישה עם הבנקאי וחתימה על טפסים רבים, ולעומת זאת בגמ"ח האמון וההיכרות בין המנהל והמפקיד, ומצד שני "חוסר המקצועיות" של התהליך – מקלים ומפשטים אותו מאוד. המפקיד יכול בשיחת טלפון פשוטה לקבל חזרה את כספו. בתנאי, כמובן, שישנו כסף זמין בקופת הגמ"ח.

- **"התשואה שם (בגמ"ח. ד"ג) יותר בטוחה וגם גבוהה יותר"**, "ונאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך", ובפרט מול האלטרנטיבה של הפקדה בבנק, שהאחוזים שם

שואפים לאפס, וגם מבחינה סטטיסטית ידוע על יותר נפילות בבנקים מאשר בגמ"ח: כאן כבר ישנן שתי הנחות מתקדמות יותר – הראשונה היא שבאופן ריאלי הגמ"ח בטוח יותר ומן העבר השני, הריביות האפסיות אינן תמורה הולמת ל"סיכון" שבהפקדה שם. והשניה היא "אמונית" או "השקפתית" בז'רגון החרדי, ששכר המצווה מגן על המפקיד מהפסד, ואף מזמן לו רווחים ממקום אחר תמורת הסכמתו לתת את הכסף ללא ריבית.

- "נראה לי שהגמ"ח הם תחליף לחסכונות הקטנים בבנקים, מכיון שבנוסף לחסכון יש ערך לפעולות הכסף באותו זמן. כמו כן גם החסכונות הגדולים (פשוט אצלי זה עדיין לא רלוונטי), ובמיוחד שכל מי שנהנה מההלוואות רוצה להמשיך ולקיים את המפעל הקדוש הזה": כאן מתווסף להשוואה בין הבנק והגמ"ח גם מניע חברתי-מוסרי: אדם שלווה פעם אחת (ואפשר אולי להוסיף: או שקרוביו לוו) מרגיש מעין "חוב מוסרי" כלפי הגמ"ח – כשם שבעת צרתו הוא נעזר באחרים שהפקידו כך כעת הוא יפקיד לטובת נזקקים אחרים.

- "ההבנה שכך יהא לי כסף בעתיד שבטוח אצטרך אותו, הסיבה בגמ"ח ולא בבנק מסיבות הלכתיות כגון הימנעות מאיסור ריבית וכן קיום מצות הלוואה": כאן מתווספים לתחושת הביטחון גם מניעים "דתיים", בתוך התשובה מובלעת ההנחה שהפקדה נושאת ריבית בבנק היא פעולה אסורה, למרות קיומו של "היתר עיסקא", ומן העבר השני ישנה מצווה פוזיטיבית להלוות ליהודים, מצווה שלהבנתו אינה מתקיימת באמצעות המודל הבנקאי, שבו אף על פי שהבנק מקבל את הפיקדון ונותן אשראי, קיומו של מתווך עסקי הופכת את זה לשתי עיסקאות ולא להלוואה כמצווה.

למעשה, בשלב שבו נשאלו מקבלי השאלונים בפירוש: "עד כמה אתה נותן אמון שהכסף השמור על שמך בגמ"ח יחזור לידיך בתום תקופת הפיקדון?" התקבלה תשובה חד-משמעית שהמפקידים חשים שכספם בטוח. בגדול זו אמנם תשובה לא מפתיעה, מכיוון שיש להניח שאם בחרו להפקיד שם סכום משמעותי הם גם סומכים על כך שיוחזר, ויתירה מזאת, גם אם היה להם ספק לגבי מהימנותו של הגמ"ח קשה להאמין שהם היו חושפים זאת "כלפי חוץ", למקור שאיננו חרדי. אך עם זאת יש משמעות לחד-משמעיות של התשובות, ניתן היה לצפות שלפחות אחוז קטן מבין המשיבים ידגיש את עוצמת המצווה דווקא דרך האי-ביטחון שבהפקדה כמעין "לפום צערא

אגרא", ועל כן התשובה האחידה מספרת על האמינות הרבה של הגמ"חים, לפחות בעיני המפקידים בהם.

ההתייחסות לגמ"ח כמקום חיסכון בטוח, ומתוך כך כתחליף מסוים לבנק מבנה את הרובד הראשון בהבנת התופעה – בעיני המפקידים הגמ"ח אינו תרומה במובן השגרתי של המילה אלא הדרך הנכונה ביותר לחסוך את כספם.

התנהלות של חסד

אבל אם נדמה מקריאת שורות אלו שניתן לסווג את ההפקדה כאקט תועלתני, חשוב לשים לב לצד השני של המטבע: אף אחד מהמשיבים לא ציין את הביטחון שבחיסכון כטעם יחיד ומעטים מאוד (2, שהם 6.6%) ציינו אותו כטעם עיקרי.

ממצא נוסף, שלא הושג מהשאלונים המלאים אלא דווקא מתהליך החיפוש אחר משיבים, הוא שככל הנראה תופעת ההפקדה בגמ"חים אינה טריוויאלית. כמו שהוזכר לעיל פניתי למספר אנשי קשר המשתייכים לציבור החרדי, בעיקר קרובי משפחה שלי בדרגות שונות, על מנת שייפנו למכרים שלהם שהפקידו בגמ"ח ויבקשו מהם להשתתף במחקר. בתחילה סברתי שהתהליך יהיה פשוט, וכי לכל אדם חרדי ישנם כמה וכמה מכרים שמפקידים כספים, אך מסתבר שאין זה כך. חלק מאנשי הקשר לא מצאו מכר קרוב שהפקיד בגמ"ח כלשהוא ואחרים מצאו מפקידים בודדים בלבד, כך שנאלצתי בסופו של דבר לעבוד דרך אנשי קשר רבים יחסית, עוד לפני הקושי בשכנוע המפקידים להשתתף במחקר.

התהליך העלה השערות מסוימות אודות "הטיפול המפקיד" אך זה עניין למחקר נוסף, החלק החשוב לענייננו הוא שהמפקידים בחרו באופן אקטיבי לבטוח בגמ"ח, מכיוון שככל הנראה גם בחברה החרדית הנורמה הנפוצה יותר בסופו של דבר היא של הפקדה בבנק.

שאלה נוספת שקשורה במאפיין של הגמ"ח כמקום חיסכון הייתה: "היכן נשמר הסכום המדובר לפני ההפקדה בגמ"ח?" מתוך רצון לבדד בין אותם שבין כה לא היו מפקידים את הכסף בבנק, הן מטעמים הלכתיים (איסור ריבית) והן מטעמים אחרים (כגון: כסף שהורווח באופן "שחור" ובמזומן, צורת התנהלות קדם-מודרנית של בעל הכסף), ובין אותם שהוציאו את הכסף מהבנק על מנת להפקידו בגמ"ח.

התוצאות של שאלה זו אינן חד משמעיות, מכיוון שמעט יותר ממחצית הנשאלים (53%) השיבו שהכסף לא היה בידם לפני ההפקדה, כך שלא ניתן לדעת אם במקרה שמסיבות כלשהן לא ניתן היה להפקיד אותו בגמ"ח, האם הם היו משתמשים בשירותי הבנק. לגבי המחצית השנייה, התשובות התחלקו שווה בשווה בין כאלו שהפקידו קודם לכן בבנק, ובין כאלו ששמו אותו בבנק הדואר (שאינו נותן ריבית על היתרה ואינו מאפשר מינוס) או שהחזיקו אותו בבית. בכל אופן ניתן לזהות ששתי המגמות רווחות – הן כאלו שהפקדה בבנק מבחינתם אינה אפשרות, ובין כאלו שהיא אפשרות שגם התממשה בתקופה מסויימת אך הם בחרו לוותר עליה לטובת הפקדה לגמ"ח.

אם נחזור ונסכם את הרובד הראשון של הממצאים – ניתן לומר שהפקדה בגמ"ח אינה דומה לתרומה מנקודת המבט של המפקיד/התורם. תרומה מהווה אקט של ויתור, שנפרד קטגורית מהניהול השוטף של ההון. לעומת זאת הפקדה בגמ"ח נתפסת כניהול הנכון ביותר של ההון. עם זאת, גם ההפקדה בגמ"ח שייכת לשדה האלטרואיסטי במהותה ולא לשדה התועלתני. מה שמשתקף כמובן בשמו של הגמ"ח – **גמילות חסד**.

"פאשקוויל" (מודעה) הקורא לתרום ולהפקיד לגמ"ח הגדול "אהבת חסד"

ניתן לזהות את ההשוואה לבנקים ואת טענת "שכר המצוה" – אחוזי הריבית הבודדים מול "ברכתו של בורא עולם", וכן את עצם המצוה והערבות בין "בניו של הקב"ה (הקדוש ברוך הוא)"

בעזרה"ת

גמ"ח "אהבת חסד"

רחוב בית ישראל 4 ירושלים. טל. 02-5812000 פקס 02-5822659

מענה טלפוני בימים א'-ה' בין 9.30-12.00 בבוקר. ביום ב' גם בין 10.00-10.45 בלילה.
קבלת קהל בימים א'-ה' בין 12.55-1.45 בערבים. ביום ב' גם בין 10.00-10.45 בלילה.

מצוות החסד אהובה על בניו של הקב"ה. תופעת ה'גמחי"ם', אשר אין לה אח ורע באומות העולם, מאפיינת את כלל ישראל ומעמידה סיוע בתחומים רבים לכל נצרך. כספים רבים ניתנים בהלוואות ארוכות טווח ללא ריבית לעשרות אלפי פונים, בזכות נדיבות ליבם של אותם המעמידים את כספם לתועלת ציבור הנצרכים.

ההלוואות הינן צורך חיוני, ולעיתים רבות, מדובר במקרים הגובלים בפיקוח נפש ממש. אולם למרבה הצער, נאלצים אנו מידי יום להשיב פונים רבים ריקם, בגלל שאנשים רבים, שיש באפשרותם להפקיד סכומים נכבדים, עדיין לא זכו בזכות הזו. מרובים צרכי עמך, וקיים עדיין מחסור חמור של כסף בקרנות הגמ"ח השונות.

זו ההזדמנות הנפלאה לכל אחד ואחד להיות שותף בקרן הגמ"ח בתרומות ובפקדונות.

תרומות – כל אחד ואחד כפי יכלתו, אפשר גם מכספי מעשר כספים. ה'חפץ חיים' פסק ששליש מ'מעשר הכספים' צריך להיות מיועד לקיום מצוות חסד ('אהבת חסד ח"ב, י"ח א').

פקדונות – אנשים רבים שומרים סכומי כסף אשר אינם מיועדים לצרכים שוטפים. כספי חסכוניות אלו עתידים לשמש להרחבת דירה, לנישואי ילדים וכדו'. קופות גמ"ח מייחלות מאוד לכספים אלו, אשר בעליהם אינם זקוקים להם בינתיים, כדי להלוותם לנצרכים, לצרכים רפואיים, למוסדות תורה וחסד ועוד. הלוואות אלו מעמידות אנשים על רגליהם, מסייעות בשעת מצוקה, ומזכות את מפקיד הכסף בזכויות לאין שיעור.

כאשר המפקיד זקוק לכספו, הוא מקבל אותו בצורה ובאופן שנקבעו עם הנהלת הגמ"ח.

שותפות במצווה נשגבה זו, מקנה זכויות עצומות בעוה"ז ובעוה"ב, וגם אושר פנימי, סיפוק רב וסייעתא דשמיא בכל מכל כל. בורא עולם מבקש מאתנו: גנוז אוצרות למעלה! הצילו נפשות! הקלו סבל אחיכם הסובלים!

האומנם קיים ספק בכדאיות ברכתו של בורא עולם, מול אותם אחוזים בודדים שהבנקים מעניקים???

איש לרעהו יאמר חזק, ונוכה יחדיו לקיים כראוי מצוות הבורא יתברך.

בשלב הזה אבקש "לפתוח סוגריים" ולדון מעט בתפיסה של הגמ"ח כמקום בטוח לאור המחקר המלווה שערכתי במקביל לחלוקת השאלונים, דיון שיש לו ערך בהצבת הממצא דלעיל בקונטקסט הנכון.

את הטענה אודות היותו של הגמ"ח מקום בטוח, חזרתי ופגשתי בהקשרים שונים ובווריאציות שונות זו מזו :

מנהל גמ"ח שראיינתי הסביר לי שהמבנה החברתי של הציבור החרדי יוצר מצב שבו הלווה יעשה כל שביכולתו להחזיר את ההלוואה. ראשית, ההלכה מעניקה רובד נוסף של חיוב לפירעון ההלוואה על גבי החיוב החוזי הרגיל. ישנה מצוה אקטיבית לפרוע חוב במועדו, "פריעת בעל חוב מצווה" (תלמוד בבלי, כתובות דף פו עמוד א), ומן הצד השני מי שאינו מחזיר הלוואה מכונה בתהלים ובעקבות כך בגמרא בשם 'רשע', "לווה רשע ולא ישלם" (תהלים, לו כא). שנית, המצב החברתי שבו ישנה מידה של היכרות בין מנהל הגמ"ח, המפקידים בגמ"ח והנוזקים להלוואות בו, ובין הלווה יוצר מצב של לחץ חברתי כבד על הלווה לעמוד בהתחייבותו. לווה שאינו משיב את חובו שלא מחמת אונס, מעמדו בעיני הסביבה ייפגע קשות, והוא ייתפס כמי שפוגע ומזלזל בחברה שהוא חי בה. ולבסוף, המיכניזם שמפעילים כל הגמ"חים של בקשת ערבים, גם הוא מנוף לחץ כבד על הלווה. הערבים מגיעים תמיד מסביבתו הקרובה – בני משפחה או חברים קרובים, ובדרך כלל מצבם הכלכלי אינו טוב משלו עצמו, כך שמחויבותו כלפיהם גדולה מאוד.

עורך דין מקרב הציבור החרדי שמייצג את הגמ"חים, בין היתר בתהליכים מורכבים של גביית חובות, סיפר שלעתים לוויים שמצבם הכלכלי היה קשה מאוד, ובנוסף לחובות לגמ"ח היו להם גם חובות לבנק, ביקשו להגיע להסדר מול הגמ"ח לפיו הם יפרסו את חובם לחלקים קטנים וישלמו אותו "בשחור" על מנת שהכסף לא יעוקל על ידי הבנק. התודעה של לוויים אלו, כך הוא סיפר, היא שעבור הגמ"ח שגמל איתם טובה הם מוכנים לעשות הכל, אך כלפי הבנק, שביקש "להרוויח עליהם" הם לא מרגישים מחויבים מוסרית להתאמץ ולהשיב את החוב.

בדיון שערך מכון כת"ר בנושא הגמ"חים בדצמבר של שנה זו (2017), אמר **נציג איגוד הגמ"חים**, הרב יוסי שימל, שהציבור הרחב החרדי לא יניח לגמ"חים ליפול, וגם אם תתעורר בעיה מסויימת הציבור יתגייס בכל כוחו לגשר עליה. כדוגמא הוא סיפר שלפני מספר חודשים אירע שוד בגמ"ח בשכונת רמות בירושלים, בעל הגמ"ח הרב שמואל קופשיץ – הוכה, וכל הכסף שהיה זמין באותה שעה בגמ"ח, 180,000 ₪ נשדדו. משנודע המקרה נערכה מגבית בזק בקרב הציבור החרדי,

ותוך כחודש הושב כל הכסף על מנת שלא לפגוע בשמם ואמינותם של הגמ"חים שמהווים אבן יסוד בכלכלה של משקי בית חרדיים רבים.

לבסוף, גם נתן דרייפוס, **כלכלן בכיר** שמכיר את התחום מקרוב ועמו התייעצתי, וגם **פרופ' יורם מרגליות** שחוקר את התחום באינטנסיביות רבה בשנים האחרונות, טענו שבמידת מה הגמ"חים הם אכן מוסד מועט סיכונים: מכיוון שהוא פועל ללא כוונת רווח וללא השקעות והפעילות שלו מוגבלת לפלח הצר של קבלת פקדונות או תרומות והוצאת הלוואות - אין לו שום אפשרות של חשיפה לסיכון רחב, ומאיים עליו רק מצב של חדלות פירעון מצד לוויים רבים מאוד בו זמנית, תרחיש שלא אמור לקרות ללא אירוע חיצוני חריג. (ובמקרה כזה – אין הבדל משמעותי בין גמ"ח ובנק).

לחיצוק טענה זו חזרו ואמרו לי כל אותם גורמים שהראיה היא שבמשך שלושים שנות פעילות הגמ"חים, תקופה שבמהלכה הם התרחבו מאוד כמו שסקרתי במבא – לא ידוע על נפילה של גמ"ח. ואדרבה במשבר הגדול של 2008 היו יהודים (בעיקר מקרב יהדות ארצות הברית) שחלק מכספם ניצל דווקא בגלל היותו מופקד בגמ"ח ולא בבנק.

כנגד טענות חזקות אלו, אני מבקש להציב מתוך היכרותי מספר סימני שאלה שאינם מבטלים בהכרח את האמירה שהגמ"ח הוא מקום בטוח אך מאזנים אותה מעט.

מבחינה תאורטית, הסכנה הגדולה ביותר של הגמ"חים היא חדלות פרעון בהיקפים גדולים. מכיוון שלא נעשית בדיקה מקיפה של יכולות ההחזר של הלוויים, מכיוון שהלווה המצוי נמצא בעשירונים התחתונים מבחינה כלכלית, ומכיוון שהגמ"חים לא לוקחים בטחונות. עם זאת, חדלות פרעון במונח הפשוט כנראה שאינה כל כך מצויה אחרת כבר מזמן היו הגמ"חים חדלים מלהתקיים.

כנגד זאת, טענה ששמעתי מדמות פעילה בקרב הציבור החרדי היא שהתופעה הידועה כ"גלגול גמ"חים" – בהחלט עלולה להוות סכנה קיומית לגמ"חים. "גלגול גמ"חים" הוא מצב שבו לווי משתמש בהלוואה מגמ"ח אחד על מנת להשיב את חובותיו לגמ"ח אחר. הטענה היא שעם הגידול במספר הנזקקים בקרב החברה החרדית, הולכת ונוצרת שכבה עבה של "מגלגלי גמ"חים" שלמעשה אין להם שום יכולת ריאלית לפרוע את חובותיהם. העומס על קופות הגמ"ח (כדי לקבל

כיום הלוואה בגמ"ח של קופרמן יש להרשם 19 חודשים מראש¹⁰) יוצר מצב שבו אותם מגלגלי גמ"חים תופסים נפח גדל והולך מכיוון שהם מסוגלים לדעת מראש מתי יזדקקו לה, זאת בניגוד לאדם מן השורה שלעיתים קרובות פונה לקבלת הלוואה בגלל צורך פתאומי ומיידי, והצורך בהמתנה הופך את אפשרות ההלוואה לבלתי רלוונטית עבורו.

אם אכן נוצר מצב רחב כזה, הוא עלול להתפוצץ יום אחד כאשר לווה גדול "ייתקע" ויתברר שהוא חייב סכומים גדולים לגמ"חים רבים, שבעצם אין כיסוי ריאלי להלוואות שהעניקו.

יש לציין שהעליתי טענה זו בפני הרב יוסי שימל, והוא השיב שמכיוון שהגמ"חים מלווים על סמך היכרות אישית או חצי-אישית בין מנהלי הגמ"ח ובין הלווים והערבים, ויש להם "חושים חדים" מאוד להבין את הסיטואציה האנושית שלפניהם, כמעט בלתי אפשרי שיווצר מצב כזה.

לפני שנים מעטות התפרסם דו"ח של מכון טאוב בנושא הוצאות של משקי בית בישראל, ובמרכזו עמדה בחינה מקיפה של כלכלת משקי הבית החרדיים (רגב, 2014). מחבר המחקר, איתן רגב, טען שם שהגמ"חים מפסידים באופן עקבי 10%-20% על הלוואות שלא חוזרות (שם, עמוד 57). כדי להסביר כיצד הם מתקיימים למרות הפסדים גדולים כל כך הוא מעלה השערה לפיה מקור מימון עיקרי של הגמ"ח הוא כספים מיהדות חו"ל שמשתמשת בגמ"ח לצרכי העלמת מס, וכך משתלם להם "להפקיד" את הכספים בגמ"ח למרות שהם נאלצים לספוג הפסדים של חובות אבודים.

כלל הראיונות, השאלונים והבירורים שערכתי מעלה תמונה שונה לחלוטין, של אחוזים בודדים בלבד של חובות אבודים שממילא גם לא דורש הסבר רדיקלי כל כך. מכיוון שמחקרו עומד על כרעי התרנגולת - הן הנתונים לגבי שיעור החובות שאינם חוזרים והן ההשערה אודות מקורות הגמ"חים נשענים על ראיונות עם חמישה אנשים, שניים מהם אינם חרדים, שניים צעירים מאוד ואף אחד מהם אינו שייך לליבה החרדית המסורתית יותר אלא לכל היותר למעגלים המודרניים יותר (שם, עמוד 56 הערה 22) – אינני רואה סיבה לקבל את השערתו.

מההיבט העובדתי, ראשית כל מי שבקיא בהתרחשות בבתי הכנסת ובתי המדרש החרדיים יודע שמצוי מאוד שבמהלך התפילה והלימוד, או סתם בשעה שמתכנסים שם אנשים – מחולקים בבית הכנסת פליירים שקוראים לתרומה עבור מקרה חירום או משפחה שנקלעה לחובות. בהרבה מאוד מהדפים הללו מתואר שאבי המשפחה נפטר והשאיר אחריו חובות עצומים עקב הילדים שחיתו או מסיבות אחרות. במקרים כאלו נקרא הציבור לתרום ולכסות את החוב, אך לא כתוב כלפי מי החוב. ניתן לשער שבמרבית המקרים החוב הוא כלפי אחד הגמ"חים, ואם כן אמנם הציבור כנראה "מכיל" את הבעיה של חובות ללא כיסוי ריאלי, אבל היא בהחלט קיימת ויש לתת עליה את הדעת.

¹⁰ הרב יוסי שימל, נציג איגוד הגמ"חים בכנס מכון כת"ר. 6.12.2017.

סכנות נוספות, קטנות יותר, שיכולות לאיים על גמ"חים באופן נקודתי ומתרחשות (אינני יודע באיזו תדירות) הן: צורת הניהול, ללא פיקוח, דיווח ושקיפות – עושה את הגמ"ח חשוף יותר למעילות. בעיתונות החרדית פורסם בפברואר 2017 כי בגמ"ח של חסידות בירושלים אירעה מעילה גדולה של כמיליון וחצי ₪ שהשאירה את המפקידים והלוויים שסמכו על הגמ"ח מול שוקת שבורה¹¹.

בנוסף סידורי הביטחון בגמ"חים אינם משתווים למוסדות פיננסיים אחרים או תואמים לכמות הכספים שזמינה בהם. כמו שנאמר לעיל אירע השנה שוד בגמ"ח ברמות, ובנוסף אירע ניסיון שוד בגמ"ח הגדול של הרב נויבירט בבני ברק, ניסיון שממש בנס לא צלח¹².

כמו כן נשמעות טענות שהמשבר הכלכלי הגדול, כן פגע באופן קשה גם בגמ"חים מכיוון שמפקידים "כבדים" שהפסידו כספים משכו את פיקדונותיהם ולוויים רבים שנקלעו לקשיים לא יכלו לפרוע את חובותיהם¹³.

תרומה קהילתית:

אם נחזור לחקר המניעים להפקדה, מעבר לשאלת האמון בפעילות הגמ"ח ובדומה למקובל במחקר ניתן לחלק אותן לשלוש קטגוריות: מניעים אלטרואיסטיים, מניעים אגואיסטיים ומניעים חברתיים. במקרה הזה ניתן להוסיף גם מניעים דתיים – איסור ריבית והמצווה להלוות או לגמול חסד בכלל.

רק שלושה משיבים כללו בתשובתם את הזכאות להלוואה עתידית כמניע להפקדה (יש לציין שבגמ"חים רבים אכן אין צורך בהפקדה על מנת להיות זכאי להלוואה), וגם הם כרכו זאת עם טעמים נוספים, בעיקר דתיים. שלושה אחרים ציינו שהגמ"ח מביא ל"תשואה טובה יותר" בגלל

¹¹ <http://www.bhol.co.il/116124/%D7%9E%D7%A2%D7%99%D7%9C%D7%AA-%D7%94%D7%A2%D7%A0%D7%A7-%D7%91%D7%92%D7%9E%D7%97-%D7%9E%D7%95%D7%A2%D7%A8%D7%9B%D7%AA-%D7%91-%D7%9E%D7%99%D7%9C%D7%99%D7%95%D7%9F-%D7%A9%D7%A7%D7%9C%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%A7%D7%94%D7%99%D7%9C%D7%94-%D7%9E%D7%AA%D7%A0%D7%A6%D7%9C%D7%99%D7%9D.html>
וכן: <http://www.ch10.co.il/news/343912/#.WjonfkojQ2x>

¹² <http://www.bhol.co.il/115454/%D7%A9%D7%95%D7%93-%D7%91%D7%92%D7%9E%D7%97-%D7%A0%D7%95%D7%99%D7%91%D7%99%D7%A8%D7%98-%D7%91%D7%91%D7%A0%D7%99-%D7%91%D7%A8%D7%A7.html>

¹³ http://www.bhol.co.il/forums/topic.asp?topic_id=2598412&forum_id=771 (תגובה של אדם בשם משתמש "מרנא").

ברכת ד' כפי שהוזכר לעיל, ואחד מהם אף סיפר "מעשה שהיה" באחד שכספו נשחק בגמ"ח בגלל הפיחות בלירה, אך מאידך הוא חווה ברכה גדולה בעסקיו שאותה הוא מייחס למצווה שקיים בממונו.

שני שליש מהמשיבים ציינו כמניע את העניין החברתי: "ערבות הדדית" או הכרת תודה לגמ"ח ולציבור שסייעו להם בעת שנוקו. כמחצית מהמשיבים ציינו את הרצון לגמול חסד או את מצוות ההלוואה כמניע עיקרי (קשה להבחין באופן חד משמעי בין "חסד" ובין "מצווה להלוות" בשאלונים. החסד הוא הטעם של המצווה עצמה...). וקצת יותר משליש נוספים ציינו את איסור ריבית כמניע עיקרי.

ניתוח של התשובות הללו מעלה קודם כל את מרכזיותו של הגורם החברתי. ושנית, שהעניין הדתי, ובעיקר איסור ריבית, הוא אמנם גורם בעל משקל אבל בניגוד למה שניתן היה לחשוב, ושסברתי מלכתחילה הוא איננו "הסיפור האמיתי" ומשקלו קטן משמעותית ממשקלם של הטעמים שמרכזיים גם בחברה הכללית: המניע החברתי והמניע האלטרואיסטי. מעניין לראות שהתוצאה הזו דומה מאוד למניעים להתנדבות שנסקרו בציבור הכללי, שם המניע החברתי היה המרכזי והופיע בתשובותיהם של 85% מהמשיבים והמניע האלטרואיסטי הוביל אחריו עם 82%. (חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009. עמודים 18-19). אך שונה מהמניעים לתרומה שהוצגו באותו הסקר, שם הטעמים הבולטים היו אלטרואיסטיים ("לתרום נותן לי הרגשה טובה", "לתרום זו חובה מוסרית") – מעל 80% הסכימו להיגדים אלו. והמניע החברתי נמצא בדרגה נמוכה יותר (55% הסכימו להיגד: "כשאני תורם אני מראה שאני חלק מהקהילה"). (חסקי-לוונטל, יוגב-קרן וכץ, 2009. עמודים 36-37).

שאלת הגמול האישי נבדקה מבחינתי גם בשאלה אודות מידת ההיכרות של המפקיד עם הנהנים מהגמ"ח, כלומר, אילו יתרונות צומחים מהגמ"ח לסביבתו הקרובה. בכדי לקבל תמונה מקסימלית של מרחב ההיכרות, נבנתה השאלה כך שהאפשרויות הניחו היכרות והמשיבים היו צריכים רק לבחור לאיזה מעגל ההיגד נכון:

מי הם האנשים שאתה מכיר שנעזרו באופן אישי בגמ"ח שבו הפקדת את הכסף?

- משפחה קרובה
- מתפללי בית הכנסת / לומדי בית המדרש בו אתה מתפלל / לומד
- אנשי השכונה

מבין המשיבים לשאלה זו (25) ציינו 60% רק את אנשי השכונה, ובין היתר רק 12% ציינו "משפחה קרובה". מספר משיבים (4) אף הוסיפו שבשעת ההפקדה הם לא הכירו אף לווה, ורק כעת כשהיכרותם עם אנשי השכונה רבה יותר, הם מכירים.

התוצאה מספרת שאנשים אינם מפקידים בגמ"ח כדי לעזור למוטבים ספציפיים שקשורים אליהם. אך מאידך, העובדה ש-83% מבין הנשאלים אכן הכירו כאלו שנעזרים בגמ"ח, מלמדת על ההקשר החברתי ההדוק שבו פועל הגמ"ח. לא מצאתי מחקר שבדק באופן מפורש את מידת ההיכרות בין התורמים או המתנדבים ובין הנתרמים, אך שמיד ורודיך-כהן (2010, עמוד 254) מציינים את ההיכרות האישית של פילנתרופים גדולים עם פעילות הארגון כאחד המאפיינים המבדלים אותם מתורמים רגילים.

נראה שסיכומו של סעיף זה הוא שהמניעים העיקריים בקרב המפקידים אינם שונים מהותית מאלו של תורמים בחברה הכללית: חברתי ואלטרואיסטי. עם זאת, התמהיל ביניהם מלמד שבחברה החרדית ישנו משקל רב מאוד ל"ערבות ההדדית", ולתרומה לחברה הקרובה. הדברים הללו אינם מפתיעים. הם מופיעים במחקרים נוספים (קסיר (קלינר), לויץ וצחור-שי, 2017), וידועים לכל מי שמכיר מבפנים את התנהלות החברה החרדית. המקורות לדינמיקה הזו הם ככל הנראה גם כן כפולים: ביהדות ישנה הכוונה לסייע קודם כל למעגל החברתי הקרוב, "עניי עירך קודמים" הוא עיקרון שמתפרש כנוגע לא רק לקרבה הגאוגרפית אלא גם המשפחתית והקהילתית, ובנוסף המציאות החברתית שתוארה במבוא ובה החברה החרדית התעצבה כחברה מסוגרת מצד אחד וכחברת מחסור מצד שני – מציאות חברתית זו מחזקת מאוד את ההסתייגות ההדדית והערבות ההדדית.

חשוב מזה. בחברה הלא-חרדית כשמדובר על מניע חברתי לתרומה או התנדבות מדובר בדרך כלל על "תיקון חברתי" ודאגה לחברה בכללה. לעומת זאת, אצל החרדים הפן הקהילתי חזק מאוד ותרומה למען הקהילה מתפרשת בדרך כלל כממוענת לקהילה מסויימת, מוגדרת וקרובה, או לציבור החרדי כמכלול מובחן.

תורם או שותף:

נושא נוסף שמעט נגעתי בו בסעיף הקודם ועלה באופן בולט ויוצא דופן מן השאלונים הוא: מידת המעורבות של המפקידים בגמ"ח, וסגנונה של מעורבות זו. כפי שהוזכר בפרק התאורטי, גיוס

כספים לעמותות הוא משימה קשה ומייגעת, ובצד ההערכה שהציבור חש כלפי הפעילות של ארגוני החסד והארגונים החברתיים, ישנה גם מידה רבה של חשדנות שעל מגייס הכספים לצלוח.

תשובות המפקידים, לעומת זאת, לשאלות: **"כיצד שמעת על הגמ"ח? האם הגמ"ח שבו הפקדת מפרסם את עצמו באיזשהו אופן?"** היו חד-משמעיות: גמ"חים אינם מפרסמים את עצמם (מלבד "גמ"ח חברים" שמודל הפעילות שלו שונה לחלוטין), ואינם "מגייסים כספים" לפעילותם. המפקידים כולם העידו שהם הגיעו אל הגמ"ח בעצמם, ושמעו עליו מחברים, ממכרים ומבני משפחה ובאופן כללי "מפה לאוזן".

יתירה מזאת, אחד המשיבים כתב:

"לא שמעתי על מנהל גמ"ח שמשכנע להפקיד אצלו, ואדרבה, מי שמנסה לשכנע, יתכן ויפגע בהימנותו, שהרי גמ"ח רגיל אינו זקוק לכך, ואם הוא נזקק לכך, יש אולי מקום לחשוש שהוא משתמש בכסף למטרות אישיות"

כלומר, בעוד שבעמותה רגילה המתבססת על תרומות, התורם הממוצע הוא פסיבי, כאן המפקיד מגלה אקטיביות ותורם מיוזמתו. הפרסום היחיד שמצאתי עבור תרומה בגמ"חים הוא בסגנון שהובא למעלה - מעין "קריאה כללית" להשתתפות בגמ"חים, וכן בסוף הספר "אוצרות הש"ס" (ירושלים, תשס"ו) הביא מחברו הרב הלל קופרמן (ממייסדי ומנהלי הגמ"ח הגדול "אהבת חסד") "דברי התעוררות" אידיאולוגיים - גודל מצוות הלוואה והחשיבות שבקיומה באמצעות המודל הנוכחי של הגמ"חים. כלומר, אידיאולוגיה כללית של צורת הסיוע הזאת מחליפה (בהצלחה) את הפנייה האישית מצד מנהל הגמ"ח למפקידים.

דבר נוסף שבלט היה האופן שבו הציגו מספר משיבים את התימה האידיאולוגית של הגמ"ח, גם מבלי שהתבקשו לכך בעצם. השאלה שנשאלו המפקידים נועדה לחשוף אפשרות של ביקורתיות כלפי מודל הפעילות של הגמ"ח: **"האם לדעתך השיטה של הגמ"חים היא נכונה, מיטיבה? אשמח שתפרט..."**. בתשובה סיפקו שמונה מהמשיבים הסבר תיאורטי ביחס לאידיאולוגיה שמאחורי גמ"ח ההלוואות בכלל. אחד מהם כתב לדוגמא:

"התשובה האמתית למכלול השאלות, ובאופן פרטני לשאלה זו, בספר "אהבת חסד" שהחפץ חיים זצ"ל יגע רבות על כתיבתו. המלצתי - במהלך מחקר התופעה - לעבור על הספר מכריכה לכריכה!"

בקצרה אציין, כי ההלוואות נוסדו ברובן עבור מי שיש בידו אפשרות להתקיים לבדו בלא שיפשוט יד לצדקה, אך בצוק העיתים, עקב צורך להשקיע עבור פרנסה או צרכי רפואה,

נישואי ילדים וכדו' נאלץ לבקש הלואה, וזו הדרך הנכונה לסייע בידי אנשים שכאלו, אך ודאי אינו תחליף כלל וכלל לנזקקים לצדקה, שצריך לתמוך בהם בדרך כבוד"

ואחר כתב:

"הרמב"ם כבר מנה את שמונה המעלות של הצדקה ובראש כולן הלוואה למי שמטה ידו, זו דרך של סיוע ללא בושה. ובפרט כעת שנפוץ כל כך בציבור החרדי ללוות ולהפקיד לגמ"חים אין דרך טובה יותר"

נראה שהם בחרו להיות "דוברים" של הגמ"ח מבלי שלגמרי התבקשו לכך.. אחרים הסתפקו בתשובה לקונית: "כן" או בהסברים תפקודיים יותר:

בוודאי, כי אין שם ריבית שוחטת ותמיד תנסה לבא לקראת הלווה בזמני הפירעון
אבל אף אחד לא כתב ביקורת על הפעילות בסעיף הזה. מתוך רצון "לסחוט" בכל זאת ביקורת, שאלת ההמשך הייתה:

האם יש לך הצעה/ות כיצד לשפר את פעילותו של הגמ"ח שבו הפקדת?

א. אין לי הצעה

ב. כן. אנא פרט..

אם כן, האם הצעת זאת למנהל הגמ"ח?

23 מהנשאלים (76%) לא השיבו או השיבו שאין להם הצעה כזאת, 5 הציעו הצעה טכנית ("להגדיר שעות ברורות לפעילות הגמ"ח", "לשלוח תזכורות מידי חודש" וכיוצא בזה) ורק 1 כתב הצעה משמעותית יותר (שנוגעת לשיעורי הלימת הון) שניתן לראות בה סוג של ביקורת, והיא תידון לקמן. בדומה לכך, במהלך המחקר ובמידת מה גם מניתוח השאלונים עצמם, עלתה שוב ושוב תחושה חזקה של "מגננה" או "לויאליות". לנשאלים חשוב שלא לחשוף נקודות תורפה של מוסד חרדי בפני "גורמים חיצוניים", או שהם בעלי מודעות של אחריות לשלומם של "מפעל הגמ"חים" בכלל מפני ביקורות שנמתחות עליו בציבור שאינו חרדי, או מפני מגמות ההסדרה של הגמ"חים בחוק. את הביטחון המלא והחד משמעי בגמ"ח שהביעו המפקידים, כמו גם את העובדה שכמעט ולא נשמעו ביקורות או הצעות לשיפור אני מייחס לאותה עמדה של מגננה ולויאליות.

נראה כי המפקידים בגמ"ח אינם רק שמים כסף למטרה טובה, אלא תחושתם היא של שותפות מסוימת במפעל חסד שמשתייך "לכלל" הציבור החרדי, גם אם חלקם בשותפות אינו מרכזי. הצד השני של המשוואה הוא שהם תופסים את מנהל הגמ"ח לא כ"יזם חברתי" שמעוניין להוביל

שינוי שהוא מאמין בו, אלא ככזה ש"לקח על עצמו" לעשות דבר שכולם מאמינים בו, ושאין בו "חידוש".

אחד הנשאלים, בתשובה לשאלה אם יש לו הצעה לשיפור, ביטא זאת באופן ברור :

מנהלי הגמ"ח הם שליחי ציבור, אם הם לא היו עושים את זה, כולנו היינו צריכים לעשות את זה. שאני אבוא אליהם עם הצעות לשיפור? אין לי אלא התפעלות והודאה כלפיהם

אינדיקציה נוספת לכך שתחושתם של המפקידים היא שהגמ"חים הם מפעל "כלל חרדי" עולה גם בתשובות לשאלה "על מה מבוסס האמון שלך בגמ"ח". הטעם הנפוץ ביותר שהוזכר לאמון הרב שהם רוחשים לפעילות של הגמ"ח ולביטחון שלהם שכספי ההפקדה יוחזרו הוא "אמון כללי בגמ"חים בקרב הציבור החרדי". 17 משיבים ציינו את הטעם הזה, לעיתים כמובן בצירוף לטעמים הנוספים: אמון במנהל הגמ"ח או אמון בפעילות הגמ"ח.

לסיכום, במודל הרגיל ישנה הפרדה ברורה בין התורמים ובין העמותה, הגוף או האדם שמקבלים את התרומה על מנת להעביר אותה למטרותיה. ההפרדה הזו מתקיימת בשני רבדים: קודם כל היוזמה, המודעות והאקטיביות נמצאים אצל הגוף שמקבל את התרומות. החלוקה הזו קיימת מאז ומעולם, גם בחברה היהודית, והגמרא מספרת על "גבאי צדקה" שעוברים בקרב האנשים ומבקשים או דורשים מהם לקחת חלק בכלכלת הנזקקים. על גבי זה, נראה שהמגמות החדשות בפילנתרופיה מביאות לתפיסה של הגוף המקבל כ"יזם חברתי" שמציע "דרך משלו לתיקון החברה" והוא מבקש לגייס את הציבור לטובתה.

בעולם הגמ"חים גם כן ברור שמנהל הגמ"ח אקטיבי יותר מהמפקידים, אבל התפיסה היא הרבה יותר של "שותפות". הוא אפילו לא נצרך ללכת ולגייס כספים לפעילותו, מי שמסוגל ורוצה – מגיע מעצמו. בוודאי שביחס לרובד השני יש כאן שוני ניכר, מנהל הגמ"ח לא נתפס כמי שמקדם גישה חברתית מסוימת, או מפעל אישי, אלא כ"שליח ציבור" שמרכז את הפעילות שכולם מעריכים ושותפים לה.

קשר ישיר בין הפקדה והלוואת חסד

היבט נוסף שככל הנראה תורם לתחושת השותפות ומגדיר אותה, היא התפיסה של המפקידים שהגמ"ח נשען עליהם ועל מפקידים כמותם. מפי מנהלים של שלושה גמ"חים שכוונתיים שמעתי את הטענה ש90%-80% מהכספים שקיימים בגמ"ח מקורם בהפקדות של אנשים ממוצעים מבני השכונה, ששמים בו את כספי חסכוניותיהם. כשישבתי לראיון עם מנהל הגמ"ח בהר נוף, אפילו

הזדמן לי לראות כיצד אדם מושך לקראת חתונת בנותיו פיקדון של 400,000 ₪ מהגמ"ח ובאותה נשימה נוטל הלוואה של 120,000 ₪ על מנת להשלים את הסכומים להם נדרש (מן הסתם לצורך קניית דירה).

בשאלון, חשוב היה לי לבחון את העניין מנקודת מבטם של המפקידים, האם גם הם סבורים שהגמ"חים מבוססים על פיקדונותיהם או שלא דווקא. הנחתי, שגם אם למנהלי הגמ"ח חשוב להציג אותו כ"מפעל של הציבור" ולשלול חשדות בדבר הלבנת הון או סיוע כבד מתושבי חו"ל, אין סיבה שלמפקידים תהיה תודעה כזו.

מקבלי השאלון נשאלו:

מהו לדעתך מקור המימון העיקרי של הגמ"ח בו הפקדת?

- פיקדונות מאנשים ממוצעים.
- תרומות מאנשים ממוצעים.
- פיקדונות מאנשים אמידים.
- תרומות מאנשים אמידים.
- אחר. אנא פרט..

התשובות הבולטות היו הראשונה והאחרונה: פיקדונות מאנשים ממוצעים ותרומות מאנשים אמידים. האפשרות "פיקדונות מאנשים אמידים" סומנה רק על ידי שניים, והאפשרות "תרומות מאנשים ממוצעים" לא סומנה על ידי אף אחד מהמשיבים. באשר ליחס בין התשובות השכיחות – 22 סימנו פיקדונות מאנשים ממוצעים, ו-14 תרומות מאנשים אמידים (חלקם, כמובן, סימנו גם וגם, אך לא דירגו ביניהם).

מקור המימון של הגמ"חים:

מספר משיבים	פקדונות מאנשים ממוצעים	תרומות מאנשים ממוצעים	פקדונות מאנשים אמידים	תרומות מאנשים אמידים
13	V			
8	V		V	
4			V	
3				
1			V	V

V	V		V	1
14	2	0	22	30

כפי שכבר הוזכר ההערכות הן שבכלל הגמ"חים מופקדים כיום לפחות 3 מיליארד ₪, אם נחלק זאת על פני 135,000 בתי אב חרדיים, נקבל שכל אחד מהם צריך להפקיד 22,000 ₪. מכיוון שברור שרוב משקי הבית אינם מפקידים, וממחקר זה עולה שההפקדות של אנשים ממוצעים אינן גבוהות מ-20,000 ₪ בדרך כלל – המסקנה המתבקשת היא שחלק משמעותי מכספי הגמ"ח מגיעים מבעלי הון. עם זאת, ייתכן שישנו הבדל בתמהיל הכספים בין הגמ"חים הגדולים והבינוניים, ובכל אופן, מטרת המחקר הנוכחי אינה "לברר" מה קורה בגמ"חים אלא לעמוד על המניעים והמודעות שמתוכה אנשים בעלי הכנסה ממוצעת מפקידים בו את חסכוניהם.

כפי שנראה להלן, המפקידים אינם יודעים בוודאות מה מתנהל ב"תוככי" הגמ"ח וגם אינם מבקשים לקבל פירוט חשבונאי, אישור ניהול תקין או כל צורת שקיפות אחרת, ולכן להבנתי תשובותיהם משקפות את התפיסה השגורה ברחוב החרדי בכלל. עם זאת, ברור שההנחה שלהם שהגמ"ח מבוסס בעיקר על הפקדותיהם מחזקת את תחושת השותפות, ואולי אף מאפשרת להם להרגיש שמעשה החסד, ההלוואה, מבוצעת במידה רבה על ידם גם אם בתיווך של הגמ"ח.

נראה לי שגם העובדה כי בהפקדה יש על פי רוב סכום שיכול בפני עצמו להיות מתורגם להלוואה, תורמת לכך. בגיוס תרומות ישנה טכניקה ידועה של שכנוע התורם לקבל אחריות כלכלית על פעילות מסוימת – דבר שגורם לו להרגיש שותף ממשי ומעניקה לו מוטיבציה לתת סכום "שלם", שמעוגל כלפי מעלה בדרך כלל ביחס לכוונותיו המקוריות (לדוגמא בבלוג: "מליון או דולר"¹⁴, שעוסק בהדרכה לגיוס תרומות אפקטיבי).

לסיכום, המודל בו גם אדם מן השורה מפקיד סכומי כסף משמעותיים ופעילותה של העמותה בכלל נשענת על אנשים כאלו (לפחות לדעתם) – יוצרת ומחזקת תודעה של שותפות מלאה בגמילות החסד וייתכן שאפילו תחושה מסוימת של "בעלות" על פעילות הגמ"ח.

¹⁴ <http://www.effectivemoneyraising.com/643/%D7%90%D7%99%D7%9A-%D7%AA%D7%A9%D7%99%D7%92%D7%95-%D7%91-30-%D7%A9%D7%A0%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%AA%D7%A8%D7%95%D7%9E%D7%94-%D7%A9%D7%9C-72000-%D7%93%D7%95%D7%9C%D7%A8>

הבנה מלאה ומעורבות חלקית

כשהמפקידים נשאלו עד כמה הם מבינים באופן מפורט את צורת פעילותו של הגמ"ח לו תרמו, מרבית התשובות הציגו תמונה כפולה. מצד אחד כל מי שהשיב על שאלה זו (26 משיבים) ידע לספר באופן נרחב על **צורת הפעילות** של הגמ"ח שלו – לאיזה ציבור הוא מעניק הלוואות, מה הם התנאים הרשמיים לקבלת הלוואה, לצורך אילו מטרות ניתן לבקש הלוואה, כמה זמן יש להמתין על מנת לקבל הלוואה ובאיזה גודל, ומה אמצעי הביטחון שהם נוקטים. אך מן הצד השני, אף לא אחד הציג היכרות עם הנתונים של הפעילות למעשה – מה מצב ההחזרים בגמ"ח, מה מבנה העלויות או באילו אמצעים ינקוט מנהל הגמ"ח במקרה של הלוואה שאינה חוזרת (מעבר לאמצעים שבשגרה).

הנתון הזה מצטרף, להבנתי, למה שהוצג לעיל בעניין הביקורת על פעילות הגמ"ח. כמו בכל דבר, ברור שגם פעילות הגמ"ח מלווה בביקורת מסוימת. במהלך המחקר נתקלתי בכמה ביקורות מהותיות על אופן התנהלותו של הגמ"ח, חלק לא מבוטל מהביקורות הללו הגיע מתוככי הציבור החרדי:

ראשית, נטען שהאפשרות הזמינה יחסית להלוואה "ללא עלות" גורמת לכמה וכמה בעיות: אברכים צעירים אינם מודעים מספיק לצורך לחסוך ולכלכל את כספם בתבונה, מכיוון שהם סומכים על כך שבשעת צורך מידי הם יוכלו להיעזר בגמ"ח. רמת החיים של החברה החרדית עולה, ומתחזקת התופעה של "צריכת מותרות" למרות שההכנסות של הציבור נשארו נמוכות, וההפרש ממומן מהלוואות. בעיית החתונות, שהיא אחד ממוקדי הפעילות המרכזיים של הגמ"חים – ייתכן כי אם לא הייתה אפשרות ללוות ולשלם את ההוצאות הכבדות של אירוע יקר וקניית דירה, הייתה הנורמה בקרב הציבור החרדי משתנה, ואנשים לא היו מתביישים לערוך אירועים צנועים יותר או לבטל את הנוהל של קניית דירה לבני הזוג.

שנית, ישנה בעיית "גלגול הגמ"חים" שכבר הוזכרה, ומאפשרת מצב שבו לוויים מסוימים צוברים חובות שגבוהים בהרבה מיכולת ההחזר הריאלית שלהם. הלוויים הללו לוקחים מגמ"ח אחד על מנת להשיב לגמ"ח אחר, ובדרך כלל נאלצים לקחת הלוואות מכמה גמ"חים במקביל כדי לכסות את החובות שצברו. מקרים כאלו פוגעים קשות קודם כל בלוויים שחיים על זמן שאול, ונתונים בספק מתמיד אם מקור המחיה שלהם ייפסק, אך גם בגמ"חים מכיוון שברוב המקרים סיפורים כאלו לא מסתיימים בהכנסה גבוהה פתאומית שמאפשרת לכסות את החוב אלא בהתמוטטות של הלווה (כלכלית או פיזית – מחלה או מוות) שמותירות את הגמ"ח ללא כתובת לפירעון.

הרב בצלאל כהן, העומד בראש ישיבה תיכונית-חרדית ופעיל בנושא שילוב צעירים חרדים בשוק העבודה ובאקדמיה, כתב מסמך שבו הוא מפרט את הבעיות האמורות. גם רב אחר שפעיל בקהילה החרדית, ולא מעוניין בחשיפת שמו, כתב מסמך שבו תיאר תרחיש דמיוני של "התפוצצות בועת הגמ"חים", ושלח אותו למערכות העיתונים החרדיות כבר לפני כעשרים שנה.

הכותבים הללו מדברים בעיקר על שני תיקונים שצריכים להיעשות בנדון: הראשון הוא שיתוף מידע בין הגמ"חים על מנת שלא לאפשר "גלגול" או לכל הפחות לדעת מתי חוב מגולגל ולהחליט באופן שקול אם נכון לאפשר זאת. גמ"חים רבים קשורים זה בזה באופן היסטורי וארגוני ויש להם דרכי תקשורת משותפים. בעקבות יוזמת החוק להסדרת הגמ"חים גם התאגדו עשרות גמ"חים בינוניים וגדולים יחד ל"איגוד הגמ"חים" לצרכי ייצוג וייזום מדיניות משותפת. עם זאת, שיתוף המידע ביניהם בנוגע להלוואות ולווים הוא מינימלי ומוגבל למקרים של הלוואות שאינן חוזרות בחוסר תום לב.

התיקון השני הוא קמפיין או הוראה מגדולי התורה לשינוי תפיסתי של השימוש בגמ"חים. במקום הזמינות הנוכחית, להפוך אותם למוצא להוצאה חריגה או לשעת חירום.

על כל פנים, בשאלונים ששלחתי הוצגה רק ביקורת מהותית אחת: הצורך לקבוע כללים בעניין הלימת הון גם בגמ"חים. בכל יתר השאלונים נכתב שאין הצעה לשיפור, לא נכתב כלום, או שנכתבו הצעות טכניות. אם למעלה דובר על כך שהמפקידים אינם מעוניינים להציף ולהציג ביקורת על הגמ"ח כדי לא להחליש אותו, נראה שמלבד זאת הם גם לא מעוניינים להתערב בפעילותו אלא מסתפקים בהבנה פורמלית של מה שמתרחש בו.

המצב הזה של היכרות עמוקה עם הצד הגלוי של הארגון וחוסר ביקורתיות או אפילו היכרות עם הצד הסמוי שלו, מזכיר מעין מודל ביניים בין תורמים רגילים שעל פי רוב אינם מכירים ממש את הארגון שתורמו לו ובדרך כלל לא רואים את עצמם כ"ראויים" לדרוש הבנה כזו, ובין תורמים גדולים שנוטים לדרוש שקיפות והוכחות לפעילות יעילה ונכונה מנקודת מבטם.

אולם במקרה דנן, נראה שזו לא רק עמדת ביניים שנובעת מכך שאחרי הכל הם הפקידו סכומים גדולים מספיק כדי לגרום להם לברר על המקום אליו הפקידו אך לא גדולים מספיק כדי להתערב בניהול. אלא שהיכרותם נובעת מהמציאות החברתית של החברה החרדית, ולא מחקירה אישית, והימנעותם מלחקור לעומק נובעת מהכבוד והאמון שהם רוחשים למנהלי הגמ"ח, כפי שכבר עלה לעיל, ומהעובדה שהם לא מתייחסים אליהם כיזמים של דרך אישית אלא כמוציאים לפועל של הדרך החרדית המשותפת.

עניין של אישיות

העניין האחרון בא לידי ביטוי בדבר נוסף שמייחד את ההפקדה ביחס לתרומות שגרתיות, או ליתר דיוק את הנתינה בציבור החרדי ביחס לזו של הציבור הכללי, והוא: רמת ההיכרות הגבוהה בין המפקידים ובין מנהלי הגמ"ח. על השאלה "על מה מבוסס האמון (בגמ"ח)" שכזכור היה גבוה בקרב כל המפקידים, ענו כמעט מחצית (14) שהוא מבוסס על היכרות אישית עם מנהל הגמ"ח, שיעור כמעט שווה לאלו שסומכים על הגמ"ח מתוך היכרות עם פעילותו (16).

שיחות עם אנשים שונים, כמו גם קריאה בעיתונות אינטרנטית של הציבור החרדי, מעלה שלמנהלי גמ"חים אכן יש מעמד מיוחד – מצד אחד, הם באים מקרב הציבור לחלוטין. לא מדובר באנשים עשירים במיוחד, תלמידי חכמים באופן מיוחד או מיוחסים במיוחד. אלא בכאלו שבמהלך היום משמשים בתפקידים שגרתיים לחלוטין – מלמדים בתלמוד תורה (המקבילה של בית ספר יסודי), סופרי סת"ם וכיוצא בזה, ובשעות הערב בשעה שהם יושבים בכולל ולומדים, ניתן להגיע אליהם ולבקש הלוואה או לסדר את ההחזרים. מן הצד השני, ההערכה והאמון כלפיהם בקהילה הוא גדול מאוד, ואנשים יכולים לתת בידיהם סכומים של עשרות אלפי שקלים ללא תיעוד מסודר ותוך ביטחון מלא שהכסף יוחזר במלואו.

ישנם מחקרים שמצאו שגם פילנתרופים גדולים מתבססים במידה רבה בסופו של דבר, למרות מעורבות והבנה עמוקים, על הקשר האישי שנוצר בינם ובין הנתרם (Havens et al., 2006). כך שייתכן וזה מאפיין לא רק את החברה החרדית אלא בכלל כאלו שתורמים במודעות מלאה לארגון הנתרם, אך מסתבר שבחברה החרדית יש לכך גוון מיוחד:

אבי הסוציולוגיה, מקס וובר במאמרו הידוע "בירוקרטיה" (Weber, 1977) תיאר שלושה סוגים של סמכות: דתית, כריזמטית ורציונאלית. על פי וובר הסביבה המודרנית מאופיינת ודוגלת ברציונאליות וממילא יוצרת ארגונים בירוקרטיים שבהם מתעצבת דמות הפקיד, המקצועי, כסמכות רציונאלית. הפקיד שואב את סמכותו קודם כל מכח התפקיד שהוא נושא בו, ושנית מכח הידע המקצועי שרכש. למגמות האלו ישנה השלכה ישירה על קרנות פילנתרופיות והיכולת שלהן לשכנע תורמים. כדי לגייס תרומות נדרשים לעיתים קרובות ארגונים להציג "מקצועיות". הן מקצועיות ארגונית, והן מקצועיות בהשגת מטרות הארגון (ראו בהרחבה: בר, 2012). עמודים 99-134.

בחברה החרדית לעומת זאת, יש לאישיות הפרסונלית תפקיד רב בשכבות סמכות רבות. המקרה הבולט ביותר הוא כמובן הנהגתם של גדולי התורה, שאינם "מנהיגים מקצועיים" ועל פי רוב גם אינם כריזמטיים במיוחד אבל הסמכות הדתית מעניקה להם כח רב (שטמפפר, 2017) דבר שנעשה ייחודי בנוף הישראלי המודרני. כך גם בתחום הזה אחוז גבוה מהמפקידים אינו בודק את הגמ"ח לפי ביצועיו או לפי הידע המקצועי של המנהל מפני שהוא מסתפק ביושרה ובתפקיד ה"דתני" שלו. במקרה הזה, בניגוד לגדולי התורה, הסמכות פחות מרוכזת בו עצמו ויותר בהיותו "שליח מצווה".

משמעותה של ההסתמכות על הפן הדתי, בניגוד לניהול מקצועי השתקף לי באופן בהיר באחד הראיונות שערכתי עם מנהל גמ"ח שכונתי. כששאלתי אם הגמ"ח מקפיד להשאיר אחוז מהקרן זמין למקרה שהוא יתבקש להחזיר פיקדון בהתראה קצרה, הוא השיב שהוא לעולם לא משאיר כסף בקופת הגמ"ח אם ישנן בקשות להלוואה (וכל הזמן ישנן כאלה). ואף על פי שלא תמיד קצב ההחזרים החודשיים יוכל לספק במקרה שמפקיד ידרוש את כספו חזרה בהתראה קצרה.

כדי לסבר את האוזן מדוע זו התנהלות נכונה, הוא סיפר לי מקרה שבו התקשר אליו מפקיד וביקש סכום גדול של כסף שהוא הפקיד אצלו בעבר וזקוק לו כעת באופן מיידי – מכיוון שקופת הגמ"ח הייתה (כרגיל) ריקה באותה שעה היה מנהל הגמ"ח אובד עצות. עם זאת, הוא השיב לו שכמובן כספו יוחזר בתוך פרק הזמן שהם קבעו ביניהם. למחרת הוא קיבל שיחת טלפון בלתי צפויה משכן ששהה בחו"ל מספר שנים, וכעת שב לארץ וחזר לגור בשכונה וכיוון שמצבו הכלכלי השתפר בהיותו בחו"ל הוא רוצה להפקיד כסף בגמ"ח שבו נעזר לפני יציאתו לחו"ל. הסכום שהוא ביקש להפקיד היה כמעט זהה לסכום שהראשון ביקש למשוך..

עבורי זו היתה דוגמא מאירת עיניים למעשה שבעיני מתבונן "מערבי" נראה כהתנהלות בלתי אחראית ואפילו פושעת כלפי ממון של אחרים, ואילו בעיניו (וככל הנראה גם בעיני אחרים בסביבתו, מאחר והוא כלל לא חשש לספר לי זאת) היה מופת ל"סייעתא דשמיא" ולכך שניתן לבטוח שהשם יעזור לו לעמוד בהתחייבויותיו כל זמן שהוא פועל בכוונות טהורות.

לסיכום, ניתן להבחין שהאמון הרב בגמ"ח שהוא אבן יסוד בנכונות של המפקידים מבוסס לעיתים קרובות פשוט על דמותו של מנהל הגמ"ח. הלה, אינו דמות מרשימה בהכרח או מושא להערצה ובוודאי שאינו "מקצוען" במובן המודרני של המילה, והאמון בו מבוסס על יושרו ובעיקר על ההכרה שהוא עושה את מעשיו "לשם שמים".

פרק שישי: סיכום, מסקנות ומחשבות להמשך

תופעת הגמ"חים להלוואות ללא ריבית שמתקיימת בהיקפים רחבים בציבור החרדי בישראל היא תופעה ייחודית בנוף הישראלי, וגם העולמי, במובנים רבים. מוסדות פיננסיים סמי-בנקאיים, שמגלגלים מאות מליוני שקלים בשנה, מהווים ערוץ אשראי מרכזי עבור ציבור גדול, וכל זה ללא ריביות, ללא השקעות, ללא משכורות וללא שום כוונת רווח. אחד הצדדים המעניינים של התופעה הוא מרכיב ההפקדות שמהווה ככל הנראה, לפחות בגמ"חים הבינוניים, חלק ארי מהקרן. אנשים ממוצעים, או אף פחות מכך שבוחרים להניח חלק ניכר מחסכונותיהם בגמ"ח כך שישמש להלוואה ללא ריבית וללא רווח עבורם במקום לשאת תשואה בבנק או בקרן השקעות. ככל הנראה לא רק שישנם כאלו אלא שזו נורמה מקובלת גם אם רובו של הציבור עדיין מפקיד בבנקים.

המחקר הזה ביקש לצלוח את חומת הזהירות והחשדנות שעוטפת את הציבור החרדי ולבחון מי הם המפקידים בגמ"חים, ובאמצעות התחקות אחר המניעים וההתייחסות שלהם להפקדה לקבל תמונה רחבה של המערכת החברתית והאידיאולוגית שעוטפת את הגמ"ח, תוך השוואה למחקר על התנהלות של עמותות וארגונים חברתיים. הספרות המקצועית, בעיקר הסוציולוגית והאנתרופולוגית מפרקת את המושג "נתינה" שנשמע בהתחלה מובן מאליו, למערכת מורכבת ורבת פנים, ומתארת "מארג של יחסי נתינה" (בר, 2012, עמ' 23-16). אני מבקש להצטרף לגישה זו ולראות לא רק את "המניעים" שמאחורי ההפקדה לפי חלוקה סכמטית וצרה, או לפי מספר קטגוריות קיימות אלא לשרטט מחדש את מפת היחסים בין המפקיד ובין "המקבל" שהוא מנהל הגמ"ח במקרה זה. בין המפקיד ובין "המוטב" שהוא הלווה, בין אם הלווה הממשי ובין אם התאורטי. ובין המפקיד והחברה שבתוכה הוא חי, הציבור החרדי.

בחלק זה של העבודה נעזרתי רבות בעבודת הדוקטורט של חגי בר (בר, 2012) בנושא: "שאלת האמון ביחסי נתינה" שעוסקת בתיאור רחב מימדי של היחסים בין ארגונים חברתיים ובין התורמים שלהם. ההשוואה בין תוצאות המחקר שלי והתיאורים אצלו חידדו את הדומה והשונה, ובעיקר הוכיחו לי באופן סופי שכדי להבין את הגמ"חים יש צורך בהבנה מחודשת של כל המערכת, מכיוון שכמעט בכל היבט: אישי, חברתי, אידיאולוגי, דתי, יש כאן תופעה שונה מהמוכר, ויש השלכות רבות לכל השינויים הללו על המכלול.

השינוי הקונספטואלי הראשון והבסיסי ביותר שמחקר זה הוביל אליו הוא שהגמ"חים אינם מוסדות צדקה במובן המקובל של המילה, אלא משמשים עבור המפקידים מקום בטוח ונכון להפקיד בו את כספם, וממילא הם נתפסים כחלופה לבנק וההפקדה נתפסת כאקט של התנהלות כלכלית, יותר מאשר כתרומה.

האפיון הזה מזכיר מגמות עכשוויות בפילנתרופיה. בר (בר, 2012. עמ' 254) מסכם בעבודתו שאחד הכלים המרכזיים של ארגונים חברתיים בגיוס תורמים קבועים וגדולים הוא יצירת מודל של "ארגון מקצועי". ארגון כזה ישאף למעין "חלוקת עבודה" בין הארגון והתורמים, בה הארגון יהיה אחראי על הפעילות שבתחומו ו"התורמים אחראים על מה שניתן לכנותו "עבודת מטה ותיאום" אשר במסגרתה תפקידם הוא להכריע על דפוסי חלוקת המשאבים בשדה בהתאם לאמות מידה "מקצועיות", תוך שימוש במונחים של אפקטיביות וקיימות (sustainability)". מודל כזה תורם ליחסי אמון טובים בין התורמים והארגון, ובעיקר מייצר עבור התורמים תחושה שהנתינה שלהם אינה חד-פעמית וזקוקה לתחזוקה מתמדת אלא היא דומה יותר להשקעה נכונה שנושאת "תשואה חברתית" ועומדת יותר ויותר על רגליה שלה.

אך ההשוואה רק מחדדת את עצמת הניגוד: במקרה של התורם והארגון החברתי, התודעה הבסיסית של מערכת היחסים לא השתנתה - התורם נותר "תורם" והארגון נותר "מקבל". המינוחים ה"מקצועיים" רק תרמו לשביעות רצון מהתרומה. לעומת זאת, על פי תשובותיהם המפקידים חשים שבמידה רבה הם עשו את הדבר הנכון עבורם, או לכל הפחות, לא הפסידו מכך שהניחו את כספם בגמ"ח ולא בבנק.

אמנם אם התודעה הייתה תועלתנית או פרקטית, הייתה ההפקדה בגמ"חים יוצאת לחלוטין מתחום התרומה והפילנתרופיה, אבל כל הסימנים (התודעה הגלויה של המפקידים, הסטרוקטורה החברתית שמתוכה הם מגיעים, המינוח שניתן לפעילות הזאת: גמילות חסד) מצביעים על כך שתודעת החסד נותרה המרכזית. לכן, המשמעות היא שתפיסת הבעלות והיחס בין ערכים ורכוש שונים בחברה הזו, או לכל הפחות בקרב המפקידים, מן המקובל. חנוך דגן (דגן, 1999) הסיק מדינים מסויימים שעוסקים בזכויות קניין ("זה נהנה וזה לא חסר", "כופין על מידת סדום") שיחס היהדות לבעלות הפרטית שונה מהיחס הליברלי, והוא בעיקרו רך יותר וקולקטיבי יותר. היהדות רואה את אפשרות הפגיעה ברכוש הפרטי באופן הרבה יותר נסבל והיא מבטאת ויוצרת תודעה של "אלטרואיזם ממוסד" – דוקטרינה משפטית המיועדת לעודד אנשים להביא בחשבון את האינטרסים של אנשים אחרים ולדאוג להם הלכה למעשה". בדומה לכך, התודעה שמשתקפת

בקרב המפקידים היא שהמניע האלטרואיסטי (האישי או החברתי) משתלב ביחס לכסף עצמו, כך ש"מכיון שהגמ"חים הם מקום בטוח, ונכון אידיאולוגית להפקיד בו" – נכון גם כלכלית להפקיד בו.

שתי שאלות שעלו במהלך תובנה זו, וממתינות למחקר נוסף הן :

א. היכן ממוקם הציבור החרדי ומוסדות הגמ"חים בציר שבין "צדקה" ופילנתרופיה, האם שיח "התיקון החברתי" חדר לשם או שהם ממוענים לעזרה למוטבים ספציפיים?

מחד גיסא, ההיקף של הגמ"חים וצורת הפעילות שלהם מעידים על תודעה של אחריות קולקטיבית וטיפול כולל, ומאידך לא מצאתי או פגשתי ביטויים של "טיפול שורש" לבעיות הכלכלה החרדית אלא מענה לבעיות של המצב הקיים כפי שהוא.

ב. השערת מחקר שליוותה אותי בתחילה, אך לא אומתה וגם לא לגמרי הופרכה היא שבתרבות החרדית כספי חיסכון נתפסים כמוצר בשימוש-חסר. בניגוד לתודעה "מודרנית" שבה כסף תמיד "עובד" ומייצר תשואה, איסור ריבית ותפיסה חברתית וכלכלית שאינן מודרניות מביאים לכך שהכסף שומר על ערכו בלבד. אם זה אכן כך, אזי זה מוסיף מימד "שיתופי" למה שתואר בסעיף הזה – במקום שהחיסכון שלי ינוח בחוסר מעש, או ירוויח אחוזים מועטים, מוטב שאחרים "ישתמשו" בו לתועלת משמעותית יותר באותו הזמן. אך לשם בירור מדויק של נקודה זו יידרש מחקר נוסף..

חזון משותף

המיסוד של האלטרואיזם אמנם עובר דרך היחידים ולא דרך "תיקון החברה" אבל יש לו מימדים חברתיים וקהילתיים חזקים מאוד. המחקר הנוכחי הצביע שוב ושוב על העובדה, שידועה היטב למי שמכיר את הציבור החרדי – שהמנגנונים הקהילתיים הם מרכיב חשוב ומרכזי בחיי הפרטים בו. במקרה של הגמ"ח הרצון לתרום לחברה התגלה כדומיננטי מהרצון לתרום סתם כך. וההיכרות עם החלקים האחרים של הפאזל – מנהלי הגמ"ח מצד אחד, והלוויים "המשתמשים" בו מאידך, הובחנה כחזקה מאוד.

בר (בר, 2012. עמ' 183 ואילך) מדבר בהרחבה על "היגיון החזון המשותף" כאסטרטגיית פעולה של ארגונים חברתיים אל מול תורמים. "תפיסת העולם המשותפת הופכת את הקשר להדדי כמעט, הארגון מחפש את הקרנות המתאימות לו, ואילו הקרנות תומכות בארגון כביטוי של

האג'נדה שלהן" (שם, עמ' 193). ומצטט פעיל בארגון כזה שמתאר את המנהל שלו כמוצלח במיוחד בגלל ש"כשהוא בא לבקש כסף הוא משדר לבן אדם שהוא עושה לו טובה ולא להיפך".

באופן כזה מקבלים מענה מוצלח שני הקשיים העיקריים בגיוס תרומות: א. הרובד הפשוט של שכנוע התורמים לתרום. ב. "דילמת המימון": גיוס תורמים כבדים מיטיב עם הפעילות מחד אך מכניס אג'נדות זרות מאידך כי תורמים גדולים נוטים להתערב ולדרוש שדברים ייעשו כפי שהם רואים לנכון (Ostrander, Silver & McCarthy, 2005).

נראה שהגמ"חיס משיגים במידה רבה את המטרה הנכספת הזאת - המפקידים מדברים על כך שמנהלי הגמ"ח עושים את העבודה במקומם, והם מגיעים מעצמם להפקיד בו. בדרך כלל האבחנה בין הארגון ובין התורם היא נקודה קריטית, והשאלה היא כיצד מביאים את התורם להזדהות עם מטרות הארגון, להעריך את פעילות הארגון וכיוצא בזה, אך בגמ"חיס ההזדהות בכלל לא נעשית באמצעות פעילות או מיתוג של הגמ"חיס עצמם אלא צומחת במנטליות של הציבור החרדי.

אחד המפקידים, במענה לשאלה כיצד שוכנע לתרום בגמ"ח כתב:

העיקר הוא החינוך במגזר החרדי – החל מהגיל הרך - לחסד ולהטבה עם הזולת.

הפעילות של הגמ"חיס משתלבת בזה דווקא בגלל שהם מאוד "אנמיים" ופעילות ההלוואות שייכת למפקידים באופן ישיר, ואילו הגמ"ח "אך ורק מתווך" בין הפקדה והלוואה. אבל חשוב מכך, הם לא יוזמים רעיון חברתי חדש אלא בסך הכל מוציאים לפועל רעיון שאין לגביו כל כך מחלוקת בתוך החברה. כביכול אין הבדל משמעותי בין מפקיד ובין מנהל גמ"ח, אלא שהשני מקדיש הרבה מזמנו ומרצו להוצאת "הרעיון החרדי" הזה לפועל, והראשון "רק" מקדיש לשם כך את כספי חסכוניותו.

האבחנה האחרונה מעלה שאלה ששווה מחקר בפני עצמה: האם התודעה השיתופית שתוארה כאן היא "קהילתית", כלומר, מבוססת על היכרות אישית וממשית בין המפקיד ובין שאר "המשתתפים". היכרות שבהחלט קיימת כפי שעלה מהשאלונים.

או שהתודעה השיתופית היא בעיקרה "ציבורית", כלומר, מבוססת על זהות ואידיאולוגיה ציבורית רחבה. במחקר זה לא היו לכך ביטויים מפורשים אבל ההשערה שלי היא שחלק גדול מהערבות ההדדית, ובעיקר "החזון המשותף" הם כלל-חרדיים באופיים. אדם חרדי קשור לקהילתו הממשית אבל העיקר הוא שזו קהילה חרדית, הנכונות שלו לתרום דווקא לה קשורה לשייכות ולהערכה שלו כלפיה כלומדי תורה וכיוצא בזה.

לבסוף, קו מתאר נוסף שאני רוצה לחלץ מהמחקר הוא שאלת המעמד והיחס לאישיות הספציפית של מנהל הגמ"ח, והשפעתה על ההפקדה. בכל ארגון ובכל דינמיקה בין נותן ומקבל, בין תורם וארגון, יש חשיבות רבה להיווצרות הקשרים האישיים, ההתרשמות האישית והאמון האישי. בר (בר, 2012. עמ' 161) מצטט בשם אחת המרואיינות שלו, מנהלת ארגון חברתי כך: **"הקשר האישי הראשוני הוא קריטי. אחד הדברים שתמיד אומרים בגיוס משאבים הוא שאנשים נותנים כסף לאנשים. זאת אומרת, לפני שאנשים נותנים כסף לארגון הם רוצים לדעת מי הבן-אדם שעומד מאחוריו"**, ומוסיף שזה הטון שעלה בשיחות רבות. בסופו של דבר, גם אצל תורמים שמתעניינים בביצועים, השאלה העיקרית נשאלת האמון: עד כמה אנשי הארגון שהוא פגש והכיר הצליחו לרכוש את אמונו באופן אישי.

העיקרון הזה קשור לסוגיה רחבה, שהוזכרה לעיל בקצרה, של יחסי אמון וחשדנות בפילנתרופיה. בר (שם, עמ' 11) מצטט את זליגמן בספרו על "בעיית האמון" (Seligman, 1997) שמבחין בין יחסי אמון המבוססים על עקרונות וערכים משותפים הנוצרים מתוך שיח פתוח ומתמשך, לבין יחסים המתבססים על ביטחון, כלומר, יחסים המתווכים באמצעות מנגנונים מוסדיים וחוזיים. ובהמשך מכליל זאת לציר שנמתח בין "אמון ממוקם" הנוגע למערכות יחסים אישיות והיכרות של פנים-אל-פנים, ובין "אמון מוכלל" המתייחס למערכות רחבות ואימפרסיונאליות.

במקרה של הגמ"חים והציבור החרדי ישנה בודאי שכבה משמעותית של היכרות אישית, אך כפי שהראיתי למעלה, הרבה יותר מזה, או שונה מזה. מנהל הגמ"ח לא רק "רוכש את אמונו" של המפקיד באישיות או בהתנהלות שלו אלא נהנה מ"יוקרה" מיוחדת שחוזרת אליו מהגמ"ח מעבר למה שהיה זוכה לכשעצמו. מנהל הגמ"ח שעושה את מעשיו "לשם שמים" זוכה לאמון והערכה שחורגים מהמעמד האישי שלו, ומשקפים את "התפקיד" שהוא נושא. אך התפקיד הזה שונה מאוד מהסטטוס של "התפקיד" במשנה הוובריאנית שמתארת ארגונים מודרניים. התפקיד הוא תפקודי, מקצועי ורציונלי, וההערכה אליו נובעת מהמידה שבה הוא שומר על המידות הללו, ואילו מנהל הגמ"ח החרדי מבטא תפיסת השגחה, מעין "שלוחי מצוה אינם ניזוקים" שמאצילה עליו כבוד ואמון גם אם ברמה המקצועית התפקוד שלו לקוי, כך שהוא מתמסר לתפקיד והתפקיד חוזר ומעניק תוקף לאישיותו בעצמה.

שלושת העקרונות הללו: התפיסה של ההפקדה בגמ"ח כחסד שמגדיר התנהלות כלכלית, המיקום החברתי והחזון המשותף שצומח ממנו, וההערכה והכבוד לאישיותו של המנהל.

משרטטים קווי מתאר ייחודיים לפעילות הגמ"חים, שמתכתבים אמנם עם חקר הארגונים החברתיים אבל מהווים מודל ייחודי בכמה מימדים.

בשל העובדה שנושא הגמ"חים כמעט ולא נחקר, ובגלל הקושי הגדול לחדור לליבת העניין – המחקר הזה מתווה את התמונה הכוללת ולא נכנס לאבחנות בתוך הציבור החרדי. ישנם נושאים שמלכתחילה תוכננו להיכנס למחקר זה, אך מקוצר היריעה הם נדחו ובהחלט ראוי שיהיו נושא למחקרי המשך:

- **האם** ישנו הבדל עקרוני בין מודל הגמ"חים בזרם הליטאי ובין המודל בזרם החסידי או הספרדי? השערת המחקר שלי היא שהגמ"חים בקרב הציבור החסידי ריכוזיים יותר, ודומים יותר ל"גמ"ח חברים", כמו כן ההשתתפות בהם היא חובה או נורמה חברתית שקשה להשתחרר ממנה. בקרב הציבור החרדי-ספרדי אינני יודע אם מודל הגמ"ח בצורתו הממוסדת (מעבר לגמ"חים קטנים) בכלל קיימת. אך שוב, שני צדדי ההשערה זוקקים דיון נוסף

- **האם** הגמ"חים מאפיינים את השכבה האברכית יותר מאשר את השכבה העובדת, בקרב החרדים? ההשערה שלי, והתחושה (העמומה) שעלתה במהלך המחקר היא שהשכבה האברכית שותפה בגמ"ח באופן אינטנסיבי הרבה יותר. השאלה הזו מעניינת מכיוון שגם אם הם קבוצה "אידיאולוגית יותר", מכל מקום מצבם הכלכלי בממוצע בוודאי נמוך יותר.

השאלה האחרונה משתלבת בשאלה כללית יותר: החברה החרדית עוברת בשנים האחרונות תהליכי מודרניזציה נרחבים (שלג, 2000. זיכרמן וכהנר, 2012) – **האם** וכיצד עתידים שינויים אלו להשפיע על מוסד הגמ"ח? **האם** המאפיינים שמצאנו במחקר שיסודיים לקיומו של הגמ"ח בכלל ישתמרו בצורה החדשה? האם "החרדים החדשים" יבטאו את שייכותם לליבה של המגזר דווקא באמצעות תמיכה כספית במוסדות המסורתיים, או להיפך יבקשו להתנער מהם? וכיצד בזה. **כיוון אחר** שאני מוצא כפורה, הוא דמיון מה בין הגמ"חים ובין התופעה הפופולרית של "הכלכלה השיתופית". למעשה ייתכן וניתן להגדיר את הגמ"ח כ"כלכלה שיתופית חברתית" בניגוד לזו העסקית שהשיתופיות אצלה היא גימיק. אך גם שתי השאלות הללו, שכל אחת מהן ראויה למלא מחקר, ייאצו לחכות למחקר המשך..

אורבך, גדליה. (2009) **על פילנתרופיה ואפקטיביות: תחום החינוך בישראל**. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

אישון, שלמה. (2015) "שמיטת כספים בכלכלה המודרנית", **כלכלה על פי התורה** ו. מכון כת"ר, קדומים. עמודים 18-26.

אליאש, בן ציון. (1978). "שורשיה הרעיוניים של ההלכה – פרק בהלכות ריבית במשנה ובתלמוד". **שנתון המשפט העברי**, ה. המכון לחקר המשפט העברי, ירושלים. עמודים 7-78.

ביסטרוב, יבגניה וסופר, ארנון (2010). **ישראל דמוגרפיה 2010-2030 בדרך למדינה דתית**. אוניברסיטת חיפה, חיפה.

בן-גיגי-סלוצקי, שיר. (2015) **פיה פתחה בחכמה: תהליכי כינון והבניית זהות מקצועית בקרב עיתונאיות חרדיות**. בית הספר למדיניות ציבורית, ירושלים.

בן דוד, דן ובליד, חיים. (2013) "עוני ואי-שוויון בישראל: התפתחויות לאורך זמן ובהשוואה ל-OECD". מתוך: בן דוד, דן (עורך) **דו"ח מצב המדינה-חברה, כלכלה ומדיניות 2013**. מרכז טאוב לחקר המדיניות בישראל, ירושלים. עמודים 17-69.

בן שחר, ישראל והס, יאיר (1996). "ריבית בתאגידים". **כתר**, א. מכון כת"ר, קדומים. עמודים 231-337.

בר, חגי. (2012) **שאלת האמון ביחסי נתינה: המקרה של תמיכה פילנתרופית בארגונים לשינוי חברתי בישראל, חיבור לשם תואר דוקטור**. אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

גדרון, בני. אלון, יעל. שלנגר, אביטל ושוורץ רביב. (2006) **מגזר הקרנות הפילנתרופיות וארגוני המימון בישראל; מאפיינים תפקידים, יחסים עם הממשלה ודרכי התנהלות**. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. באר שבע.

גוטליב, דניאל. (2007) **העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית**. מכון ון ליר, ירושלים.

גולדשטיין, אלעזר ורכניץ, עידו (2017). "מעמדה המשפטי של חברה בע"מ". **נייר עמדה**, 12. מכון משפטי ארץ, עופרה.

גל, גיוני. (2010) "התפתחות חקר המדיניות החברתית בישראל". **ביטחון סוציאלי**, 84. המוסד לביטוח לאומי. ירושלים.

גלבוע, חיה. (2014) **ממרחק תביא לחמה- עובדות חרדיות בשוק ההיי-טק בישראל**. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

גרטל, יעל. (2016) **שירותים אומנותיים: משמעות השירות הצבאי בעיניהם של חיילים חרדים**. בית הספר למדיניות ציבורית, ירושלים.

דבי חסקי-לוונטל, הילה יוגב-קרן וחגי כץ. (2009) **פילנתרופיה בישראל 2008: דפוסי התנדבות, תרומה ותרומת איברים**. המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. באר שבע.

דרייפוס, נתן. (1994) "דיני ריבית בראי הכלכלה המודרנית", **תחומין** יד. מכון צומת, אלון שבות. עמודים 207-231.

זיכרמן, חיים וכהנר לי (2012). **חרדיות מודרנית- מעמד ביניים חרדי בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

יונה, חיים. (2006) **האם מתן תמריצי מס לתורמים מגדיל את התרומות למלכ"רים בישראל?** האוניברסיטה העברית, ירושלים.

כהן, בצלאל (2007). "אני חרד מאוד לגורל היהדות החרדית", **ארץ אחרת** 41.

כץ, חגי. לוינסון, אסתר וגדרון, בנימין. (2007) **פילנתרופיה בישראל 2006: דפוסי התנדבות ותרומה של הציבור**. המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. באר שבע.

ליוש, בלה. (2014) **נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני**. רסלינג, תל אביב.

לימור, ניסן. (2008). "צנצנות הדבש הקשות להשגה". **חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל** ב' (1). אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע. עמודים 95-136.

מירון, שמחה (1966). "מעמד החברה בע"מ במשפט העברי", **סיני** נ. עמודים רמה-רעז.

מלאך, גלעד. כהן, דורון וזיכרמן, צביה. (2016) **מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה – תכנית אב לתעסוקת חרדים**. מחקר מדיניות 111. המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

משרד ראש הממשלה. (2009) **השולחן העגול, מסמכי המסגרת לניהול השיח התלת מגזרי**. ירושלים.

משרד ראש הממשלה. (2016) **השולחן העגול, מסמכי המסגרת לניהול השיח התלת מגזרי**. ירושלים.

סילבר, אילנה פ'. (2008) "עידן הפילנתרופים - המקרה הישראלי". **חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל** ב'. (1) אוניברסיטת בן גוריון בנגב. באר שבע. עמודים 32-9.

פרידמן, מנחם. (1993) **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.

פרנקל, שמעון (1967). "ריבית והיתר עיסקא (ההלכה והנוהג מימי קדם ועד ימינו)". **רבעון לבנקאות** 27. עמודים 68-73.

קסיר (קלינר), ניצה. (2016) **תנו למספרים לדבר: תעסוקת חרדים מגמות והשלכות**. המכון החרדי למחקרי מדיניות, ירושלים.

קסיר (קלינר), ניצה וצחור-שי, אסף. (2016) **מתן תרומות כספיות בחברה החרדית**. המכון החרדי למחקרי מדיניות, ירושלים.

קסיר (קלינר), ניצה, לויץ, חדוה וצחור-שי, אסף. (2017) **מתנדבים בחברה החרדית: תפיסת ההתנדבות, היקפה ודפוסיה**. המכון החרדי למחקרי מדיניות, ירושלים.

קסיר (קלינר), ניצה וצחור-שי, אסף. (2017) **על תרבות ועוני בחברה החרדית: היבטים שונים של עוני בחברה החרדית**. המכון החרדי למחקרי מדיניות, ירושלים.

רגב, איתן. (2014) "לגמור את החודש: הכנסות, הוצאות וחיסכון של משקי בית בישראל", מתוך: **בן דוד, דן (עורך) דו"ח מצב המדינה- חברה, כלכלה ומדיניות 2014**. מרכז טאוב לחקר המדיניות בישראל, ירושלים. עמודים 78-17.

רודיק, אבישג. שמיד, הלל ושאול בר ניסים, חנה. (2009) **פילנתרופיית העילית בישראל: מאפיינים, מניעים ודפוסים תרומה**. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

רוט, שרי. (2013) **רעידת אדמה לכלכלה החרדית: חוק הגמ"חים**.

<http://www.bhol.co.il/61396/%D7%A8%D7%A2%D7%99%D7%93%D7%AA-%D7%90%D7%93%D7%9E%D7%94-%D7%9C%D7%9B%D7%9C%D7%9B%D7%9C%D7%94->

[%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%AA-%D7%97%D7%95%D7%A7-
%D7%94%D7%92%D7%9E%D7%97%D7%99%D7%9D-.html](#) (20.12.2017).

שטמפפר, שאול. (2017) "צמיחתה של תופעת הגדולים", מתוך: בראון, בנימין וליאון ניסים (עורכים) **הגדולים: אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל** מאגנס, ירושלים, עמודים 11-20.

שטרן, ידידיה צ' (2009). **הבעלות בחברה העסקית: תאוריה, דין ומציאות**. המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.

שלג, יאיר (2000). **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**. כתר הוצאה לאור, ירושלים.

שמיד, הלל ורודיך-כהן, אבישג. (2010) "פילנתרופיה בישראל", **ביטחון סוציאלי** 83, עמודים 5-18.
שמיד, הלל ורודיך-כהן, אבישג. (2010) "פילנתרופית העילית בישראל: מאפיינים, מניעים ודפוסי תרומה". **ביטחון סוציאלי** 83, עמודים 225-262.

שמיד, הלל ורודיך, אבישג. (2008) **סקר עמדות הציבור הרחב: ביחס לפילנתרופיה ופילנתרופים**. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

שמעוני, ברוך. (2008) **עסקים ופילנתרופיה חדשה בישראל- אתנוגרפיה של תורמים גדולים**. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

שפס, שמואל (1980). "ריבית ואשראי במשפט התלמודי". הרבעון לכלכלה 107. עמודים 420-423.
שראל, מיכאל וגלבוע, ירדן. (2017) **האם קיים מעבר נטו משמעותי של יהודים בישראל בין הקבוצות החילוניים-מסורתיים-דתיים-חרדים?** פורום קהלת למדיניות, ירושלים.

Andreoni, James., Brown, Eleanor. & Rischall, Isaac. (2003) "Charitable Giving by Married Couples: Who Decides and Why Does it Matter?" **The Journal of Human Resources**, 38. pp. 111-133.

Brown, Eleanor & Ferris, James M. (2007) "Social capital and philanthropy: an analysis of the impact of social capital on individual giving and volunteering". **Non-profit and voluntary sector quarterly**, 36. pp. 85-99.

Breeze, Beth. (2009) "Philanthropy". In: **Charity finance yearbook**. University of Kent. pp. 198-200

Cnaan, R.A., & Goldberg-Glen, R.S. (1991) "Measuring motivation to volunteer in human services". **Journal of behavioral science**, 27. NTL institute. pp. 269-281.

Greene, Jay P. Buckets (2005) "into the sea: why philanthropy isn't changing schools, and how it could". In: Hess, Frederick M (ed) **With the best of intentions – how philanthropy is reshaping k-12 education**. Harvard education press. Cambridge, Massachusetts.

Havens, John J. Schervish, Paul G. & O'Herlihy Mary A. (2006) "Charitable giving: How much, by whom, to what and how?" In: W.P. powell & R. Steinberg (Eds). **The non-profit sector: A research handbook** (2nd). Yale University press. Boston. pp. 568-587.

Hess, Fredrick M. (2005) "Conclusion". In: Hess, Fredrick M. (ed) **With the best of intentions – how philanthropy is reshaping k-12 education**. Harvard education press. Cambridge, Massachusetts.

Husbands, Winston. McKechnie A.J. & Leslie Fleur. (2001) **Scan of research on public attitudes toward the voluntary sector – final report**. Toronto.

Independent Sector (2002). **Giving and volunteering in the United States**. Washington DC.

Janoski, Thomas & Wilson, John. (1995) "Pathways to voluntarism: Family socialization and status transmission models". **Social Forces**, 74. pp. 271- 292.

Mesch, Debra J., Rooney Patrick M., Steinberg, Kathrin S. & Denton Brian. (2006) "The effect of race, gender and marital status on giving and volunteering in Indiana". **Non-profit and voluntary sector quarterly**, 35. Pp. 565-587.

Noonan, Kathleen & Rosqueta, Katherina. (2008) **'I'm not Rockefeller': 33 high net worth philanthropists discuss their approach to giving**. The Center for High Impact Philanthropy, University of Pennsylvania.

Payton, L.R.(1988) **Philanthropy – voluntary action for the public good**. Macmillan publishing company. New York.

Putnam, Robert D. (2000) **Bowling alone**. Siomn & Schuster. New York.

Reich, Rob. (2006) **Philanthropy and its uneasy relation to inequality**. Indiana university press.

Sealand, J. (2003) "Curing evils at their source: The arrival of scientific giving". In: L.J Friedman & M.D. McGarive (Eds.) **Charity, philanthropy and civility in American history**. Cambridge university press. pp. 217-240

Tobin, Gary A. & Weinberg, Aryeh K. (2007) **Mega gifts in American philanthropy**. institute for jewish & community research. San Francisco.

Vesterlund, Lise. (2006) "Why do people give?" In: W.P. powell & R. Steinberg (Eds). **The non-profit sector: A research handbook (2nd)**. Yale University press. Boston. pp. 568-587

Wolpert, Julian and Reiner, Thomas. (1984) "The Philanthropy Marketplace". **Economic Geography**, Vol. 60, No. 3 Clark University. pp. 197-209.

Wolpert, Julian. (2006) "Redistributional Effects of America's Private Foundations". In K. Prewitt, M. Dogan, S Heydemann, & S. Toepler (Eds.), **The legitimacy of philanthropic foundations: United States and European perspectives**. : R. Sage Foundation. New York pp. 123-149.

נספח א – שאלון למפקיד בגמ"ח:

האוניברסיטה העברית בירושלים

בית הספר למדיניות ציבורית

שאלון למפקיד בגמ"ח

[השאלון משמש לצרכי מחקר בלבד, והפרטים לא יועברו לשום גורם ולא ייחשפו בפרסום של

המחקר]

1. הגמ"ח שבו הפקדת את כספך:

- איזה סכום של הלוואות הוא מעניק? _____
- מהו היקף ההלוואות שהוא מעניק בשנה להערכתך? _____

2. מהי הסיבה העיקרית שהניעה אותך להפקיד כסף בגמ"ח? אשמח אם תוכל לפרט..

3. כיצד שמעת על הגמ"ח?

4. האם הגמ"ח שבו הפקדת מפרסם את עצמו באיזשהוא אופן?

5. מה גובה הסכום שהפקדת בגמ"ח?

א. נמוך מ-50,000 ₪

ב. בין 50,000 ₪ ל-100,000 ₪

ג. בין 100,000 ש"ח ל-200,000 ₪

ד. גבוה מ-200,000 ₪

6. מהו לדעתך מקור המימון העיקרי של הגמ"ח שבו הפקדת?

א. פקדונות מאנשים ממוצעים

ב. פקדונות מאנשים אמידים

ג. תרומות מאנשים ממוצעים

ד. תרומות מאנשים אמידים

ה. אחר, אנא פרט: _____

7. האם לדעתך השיטה של הגמ"חים היא נכונה, מיטיבה? אשמח שתפרט..

8. האם יש לך הצעה/ות כיצד לשפר את פעילותו של הגמ"ח שבו הפקדת?

א. אין לי הצעה

ב. כן. אנא פרט..

אם כן, האם הצעת זאת למנהל הגמ"ח?

9. למה מיועד הכסף שהופקד בגמ"ח? האם תוכל לפרט?

א. חיסכון לתקופת הפנסיה _____

ב. חיתון הילדים _____

ג. השקעה _____

ד. אחר, אנא פרט: _____

ה. לא מיועד למטרה מסוימת

10. היכן נשמר הסכום המדובר לפני ההפקדה בגמ"ח?

א. בבנק רגיל

ב. בבנק הדואר

ג. בבית

ד. אחר, אנא פרט: _____

ה. הסכום לא היה בידי קודם ההפקדה

11. לאיזו תקופה הופקד הכסף בגמ"ח?

א. חצי שנה או פחות

ב. שנתיים או פחות

ג. מעל שנתיים

ד. זמן בלתי מוגדר

12. עד כמה אתה נותן אמון שהכסף השמור על שמך בגמ"ח יחזור לידיך בתום תקופת

הפיקדון?

א. במידה רבה

ב. במידה בינונית

ג. במידה נמוכה

13. על מה מבוסס האמון שציננת בשאלה הקודמת? האם תוכל לפרט?

א. היכרות עם מנהל הגמ"ח _____

ב. היכרות עם פעילות הגמ"ח _____

ג. מכרים שהפקידו בעבר בגמ"ח _____

ד. אמון כללי בגמ"חים בקרב בציבור החרדי _____

ה. אחר, אנא פרט: _____

14. עד כמה אתה מבין, באופן מפורט, כיצד פועל הגמ"ח בו הפקדת את הכסף?

א. לאילו מטרות מעניק הגמ"ח הזה הלוואה?

ב. למי הגמ"ח הזה מעניק הלוואות – לכל פונה או דווקא לציבור מסויים?

ג. אילו תנאים נדרשים כדי לקבל הלוואה בגמ"ח זה?

ד. האם הלווים מחזירים את הלוואותיהם לגמ"ח זה באופן מסודר?

יש לך השערה כלשהיא כמה אחוזים מההלוואות שמעניק גמ"ח זה אינם חוזרים?

ה. אילו אמצעים מפעיל גמ"ח זה על מנת לוודא שחובות בעייתיים יוחזרו?

15. מי הם האנשים שאתה מכיר שנעזרו באופן אישי בגמ"ח שבו הפקדת את הכסף?

- משפחה קרובה
- מתפללי בית הכנסת / לומדי בית המדרש בו אתה מתפלל / לומד
- אנשי השכונה

16. האם אתה תורם למטרות נוספות? כן/לא.

17. במידה שכן, האם סכום ההפקדה בגמ"ח גבוה או נמוך מסך התרומות למטרות אחרות? גבוה יותר/ נמוך יותר

18. איזה אחוז מתוך כספי החיסכון שלך הופקד בגמ"ח (בהערכה כללית כמובן)?

- א. עד 5%
- ב. 5%-10%
- ג. 10%-20%
- ד. מעל 20%

19. אם הסכום שהפקדת בגמ"ח כבר נפדה, לאיזו מטרה הוא נפדה?

- א. חיסכון לתקופת הפנסיה
- ב. חיתון הילדים
- ג. השקעה
- ד. אחר, אנא פרט: _____
- ה. לא למטרה מסויימת

20. מה הוא הזרם החרדי לו אתה משתייך? ליטאי/חסידי/ספרדי

21. כיצד היית מגדיר את מצבך הכלכלי?

גבוה מהממוצע / ממוצע / פחות מהממוצע

פרטים אישיים: (לפרוטוקול בלבד)

מהו גילך: _____

שם פרטי: _____ שם משפחה (ניתן לכתוב בראשי תיבות): _____

עיר מגורים: _____

האם תרצה להוסיף משהו?

תודה גדולה על השתתפותך

דוד גודינגר

נספח ב – טבלת תשובות מרוכזת:

מאפיינים אישיים:

גיל		מקום מגורים			מעמד כלכלי		זרם
20-40	24	אזור ירושלים	ירושלים		נמוך	5	ליטאי
40-60	5		מודיעין עילית				
60 ומעלה	1	אזור המרכז	בני ברק		ממוצע	22	
			אלעד				
			פתח תקווה		גבוה	3	

מאפייני גמ"ח :

גובה ההלוואות		מחזור שנתי מוערך	
5,000-10,000	9	מליון וחצי ש"ח	9
40,000-60,000	21	10-20 מיליון ש"ח	8
		20-60 מיליון ש"ח	6
		60-120 מיליון ש"ח	7

אופן ההפקדה :

סכום		אחוז		האם		מיקום		תקופת		ביחס		ייעוד	
		מהחיסכון		מופקד		קודם של		הפקדה		לתרומות			
				כרגע		הכסף				אחרות			
מתחת ל- 50,000	28	למעלה מ-20%	28	כן	25	לא היה	16	לא מוגדר	22	גבוה	20	חריגות בשוטף	24
						בית	3						
מעל 200,000	2	הכל	8	לא	5	בנק	7	0.5-2	8	נמוך	10	חתונה	2
						דואר	4					לא השיבו	4

יחסי מפקיד-גמ"ח :

מניע		אמון		נימוק לאמון		היכרות עם לווים	
מקום בטוח	18	מלא		היכרות עם מנהל	14	שכונה	20
ריבית	10			היכרות עם פעילות	16	בית כנסת/ בית מדרש	6
ערבות הדדית	15			אמון כללי	17	משפחה	5
חסד	10			מכרים שהפקידו	3	לא השיבו	5
הלוואה בעתיד	3						

הבנת הפעילות		גובה ההחזר		מקורות מימון		ביקורת		הצעה לשיפור	
פורמלי	26	גבוה	26	הפקדות מממוצעים	22	חיובית	24	ללא	8
		יותר מבנק	8	תרומות מממוצעים	0	שלילית	2	לא השיבו	15
לא השיבו		4		הפקדות מאמידים	2	לא השיבו	4	טכנית	5
				תרומות מאמידים	10			מהותית	2